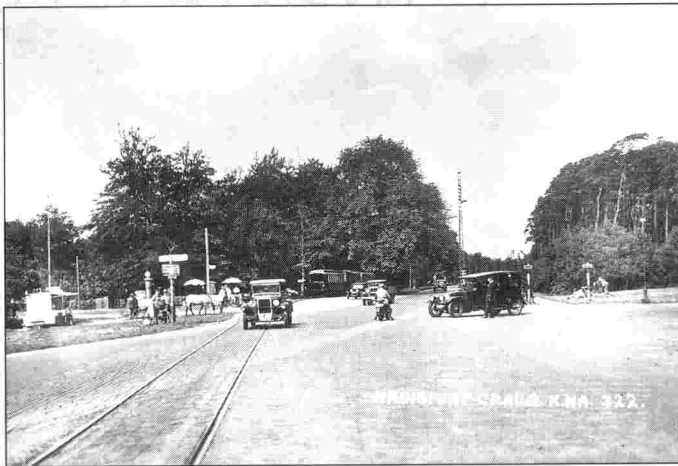

Tussen Vecht en Eem

Bedrijvigheid en mobiliteit

Tijdschrift voor regionale geschiedenis

GOOIS MUSEUM

Stichting tot bevordering van de belangen van
"Het Goois Museum" te Hilversum.

Ontwikkelingen gaan snel. Een deel van wat er vorig jaar nog was, is dit jaar al verdwenen. Een duidelijker voorbeeld dan de Kerkbrink is niet te geven; wij allen kunnen ons nog levendig voor de geest halen hoe de Kerkbrink er uitzag voor de kaalslag, maar voor de lagere schooljeugd van over tien jaar zal dat iets zijn uit een ver verleden, waar ze geen associaties meer bij hebben.

Het is één van de taken van het Goois Museum de karakteristieken van voorbije perioden vast te leggen en te bewaren. Hierbij hebben wij zowel morele als uw financiële steun hard nodig.

Als donateur van het Goois Museum verleent u deze steun en wordt u tevens op de hoogte gehouden van alle activiteiten en tentoonstellingen en krijgt u korting bij een aantal specifieke activiteiten en uitgaven van het museum.

De minimumbijdrage is f30,-. U kunt u opgeven bij het Goois Museum, telefoon 035-6292826.

U kunt het Goois Museum ook gedenken in uw testament. U kunt kiezen uit twee formuleringen:

- a. *Ik legateer vrij van rechten en kosten aan de Stichting tot bevordering van de belangen van het Goois Museum te Hilversum een bedrag van f of*
- b. *ik benoem als mijn erfgenaam voor een gedeelte de Stichting tot bevordering van de belangen van het Goois Museum te Hilversum.*

De Stichting is erkend als instelling van algemeen nut en betaalt daardoor minder (slechts 11%) of zelfs in het geheel (tot f15.647,-) geen successierecht.

Indien u voornemens bent een schenking te doen aan de Stichting, is een schenking tot f7.823,- (per 2 jaar) onbelast.

Mocht u overwegen een volledig aftrekbare lijfrente te schenken, dan wordt u verzocht schriftelijk contact op te nemen met het bestuur van de Stichting, per adres Goois Museum, Kerkbrink 6, 1211 BX Hilversum.

STEUN HET GOOIS MUSEUM

Tussen Vecht en Eem

Tijdschrift voor regionale geschiedenis

Diamantstraat, Hilversum

Uitgegeven door de Stichting Tussen Vecht en Eem

Colofon

Het tijdschrift *Tussen Vecht en Eem* is een uitgave van de *Stichting Tussen Vecht en Eem*. Het tijdschrift verschijnt 3 maal per jaar als "gewoon" nummer (48 pagina's) en éénmaal per jaar in de vorm van een dubbelnummer (96 pagina's) dat gewijd is aan één van de gemeenten binnen het werkgebied van de Stichting Tussen Vecht en Eem. In 1997 was dat de gemeente Loosdrecht.

De Stichting TVE is een samenwerkingsverband van meer dan 25 lokale en regionale organisaties op historisch en aanverwant gebied. De Stichting bevordert en verbreidt de kennis op historisch gebied betreffende de streek. Voorts ijvert zij voor het behoud van cultuur-historische en karakteristieke waarden. Donateurs van de Stichting TVE ontvangen het tijdschrift gratis.

Donatie/abbonement

Donateurs kunnen zich aanmelden bij:

T. Kruijmer-Vos, Botterstraat 7a, 1271 XL Huizen, 035-5251713

F.H. Bos, Stargardlaan 10, 1404 BD Bussum, 035-6941382

Voor opgave als donateur kunt u ook gebruik maken van het Antwoordnummer 549, 1400 VB Bussum.

De minimum donatie bedraagt f27,50 per jaar.

Girorekeningnummer Postbank 3892084.

Extra nummers van het tijdschrift te bestellen onder Antwoordnummer 549, 1400 VB Bussum (portvrije enveloppe).

Redactie

E.E. van Mensch (voorzitter), L.R. Huese-Rommerts (secretaris), mw C.M. Abrahamse, drs Maria W.J.L. Boersen, dr J.D.C. Branger, D. Dekema en dr P.H.D. Leupen.

Redactieadres

Van Gelderlaan 74, 1215 SP Hilversum, 035-6219279.

Inleverdatum voor het volgende nummer is uiterlijk 20 oktober 1997.

Productie

Uitgeverij Verloren, Hilversum

Druk

Drukkerij Spieghelprint, Bussum

©TVE 1997. Gedeeltelijk overnemen van artikelen is slechts toegestaan met uitdrukkelijke bronvermelding. Geheel overnemen is pas mogelijk na schriftelijke toestemming van het redactiesecretariaat.

ISSN 0169-9334

Inhoud

Redactie
Voorwoord 195

R.A.W. Hufen Hzn
**Tussen Naarden en het Roomse Rijk.
De families Heshuysen en Thierens en de Hamburgerpostdienst** 196

J. Baar
**Bovenlanders in den Berg.
Seizoenarbeiders en immigranten uit Duitsland
in Nederhorst den Berg, 1780-1830** 203

E.N.G. Joosse-Van Damme
De buitenplaats "Overmeer" in Nederhorst den Berg, gebouwd en bewoond door migranten, 1700-1845 211

K. Loeff
**A.J. Bakker, Larens eerste forens?
De directeur van een Drents glasimperium** 221

C.M. van der Voort
Hilversum als "dependance" van de Amsterdamse diamantindustrie 227

Goois Museum 241

Uit de tijdschriften 243

Actualiteiten 246

Bestuur en redactie Tussen Vecht en Eem 247

Varia 248

Omslag: Kruispunt Crailo, Bussum/Huizen, ca. 1910.
Titelpagina: Foto van rond de eeuwwisseling van woningen aan de Diamantstraat. Gebouwd door J.R. Boonacker ten behoeve van de diamantbewerkers van slijperij 'De Bloem', ca. 1900.

Voorwoord

Buiten de themanummers over de gemeenten zijn er niet veel thema-nummers van het tijdschrift Tussen Vecht en Eem verschenen.

De redactie heeft zich nu tot doel gesteld om in de toekomst frequenter een nummer rond één thema samen te stellen.

Voor dit nummer is als thema gekozen voor bedrijvigheid en mobiliteit.

In de hedendaagse samenleving is mobiliteit, het je verplaatsen van het ene naar het andere punt, een onderdeel van het leven en niet meer weg te denken. Toch zijn de mogelijkheden om je te kunnen verplaatsen pas gedurende de afgelopen 150 jaar uitgegroeid. Daarvoor verplaatsten de meeste mensen zich te voet. Voor langere afstanden was er een paard al of niet met wagen en de trekschuit. Door deze beperkte mogelijkheden was het verplaatsen over grote afstanden een uitzonderlijke gebeurtenis.

Voor een samenleving was contact met de buitenwereld wel belangrijk. De mobiliteit was en is van grote invloed op de bedrijvigheid. De mogelijkheden voor afzet van producten werden door een toenemende mobiliteit belang-

rijk vergroot. Omgekeerd, leverden personen van buiten de gemeenschap extra mankracht voor het werk dat moest worden verricht, zoals in de landbouw. Ook ontstond er extra werkgelegenheid door bijvoorbeeld de oprichting van een nieuwe fabriek door een persoon of firma van buiten.

Ook het aanzien van een dorp of stad veranderde door de mensen van buiten. Grote buitenplaatsen en villa's zijn vaak door rijke personen van buiten de eigen omgeving gebouwd.

Het blijkt wel dat het thema bedrijvigheid en mobiliteit zo uitgebreid is dat in dit nummer zeker geen compleet overzicht of een volledig beeld kan worden gegeven. Er is daarom een keus gemaakt om aan een aantal zeer verschillende onderwerpen aandacht te schenken.

Dankzij de bereidwillige medewerking van de auteurs kunt u kennis nemen van een aantal geselecteerde aspecten over de bedrijvigheid en mobiliteit in het gebied tussen Vecht en Eem.

De redactie

Stationsplein Hilversum, vanaf 1874 centrum voor vervoer.

Tussen Naarden en het Roomse Rijk

*De families Heshuysen en Thierens en de
Hamburger Postdienst*

Rob Hufen Hzn

Navolgend wordt verhaald van de Naardense *'firma Heshuysen & Compagnie'*. Enkele leden van de families Heshuysen en Thierens, de schatrijk geworden eigenaren van de *'Hamburgerpostwagen'*, vervulden 175 jaar lang tal van functies in Naarden en het Gooi. Notabele verwanten zochten hun heil elders.

Het ontstaan van 'vervoer'

Zolang er mensen zijn verplaatsen zij zich. Zij creëerden voertuigen en bedachten structuren waardoor hun boodschappen en goederen steeds grotere afstanden konden overbruggen. Goed vervoer was een waarborg voor behoud van macht. In de Romeinse tijd (tot 475 nā Chr.) bestond een grote organisatie voor Keizerlijke berichtgeving voor geheel het Rijk, de *'cursus publicus'*. Met de term: *'mutatio posita in Trajectum'* gaf men aan dat het – in dit geval Utrecht – een wisselplaats in dat verkeerssysteem was.¹

Uit *'Posita'* ontstond *'Post'*, dat stond voor georganiseerd vervoer van personen, goederen en brieven per paard, via bekende hoofdwegen, waaraan zich wisselplaatsen bevonden. Pepijn de Derde en Karel de Grote (742-814) en de Engelse- en Franse koningen in de 14e eeuw, maakten al gebruik van boden om hun orders over te brengen. Ze hielden er soms tientallen op na.

Door de handel kreeg *'post'* betekenis voor het vervoer van reizigers en goederen tussen – op regelmatige afstand gelegen – wisselplaatsen. Dit waren meestal logementen met stalhouderij. Hierdoor waren gegarandeerd: vervanging der paarden (=snelheid), spijziging en rust van passagiers (=comfort), reparatiemogelijkheden (=kwaliteit), registratie van veranderingen in de bevrachting en het verloop der reis (=controle). *'Post'* had echter nog weinig met het brievenvervoer te maken.

Verschillende vormen van vervoer

In de 16e eeuw was *'de Republiek'* nog jong en de afstand tot het centraal gezag groot. De steden waren machtig en dit had tot gevolg dat eenheid in de *'vervoerssector'* ontbrak.

Voor iedere *'te verrichten dienst'* groeiden *'beroepsgroepen'*, te land en te water, met ieder een eigen benaming:

- voetboden/brievenposterijen
- wagenveren/postwagendiensten/wagenposterijen
- trekschuiten/schippersveren.

Voetboden/brievenposterijen

In 1580 waren er vanuit Holland op Hamburg reeds lopende boden (snelheid: tot 25 km per uur). Hieruit kwam het brievenvervoer door voetboden tussen steden als Hamburg en Amsterdam voort. Zij werden in de eerste helft der 17e eeuw van rijdieren voorzien en van toen af postiljons genoemd. De door hen vervoerde *'maal'* (leren postzak) bevatte vooral vertrouwelijke regeringspost, zoals oorlogstijding.

Zulk postvervoer per bode, in de 17e en 18e eeuw, ook wel *'rijdende post'* genoemd, werd meestal uitgeoefend door particuliere postmeesters. Soms stelden steden eigen postmeesters aan, teneinde over de aanzienlijke inkomsten te beschikken. De brievenpost in de Nederlanden vervoerde pas na ca. 1750, toen een eerste staatsposterij werd ingesteld, steeds meer particuliere brieven.

Wagenveren/postwagendiensten/wagenposterijen

Het ontstaan *'wegennet'* werd onder andere bereiden door *'Hessenkarren'*. Afhankelijk van volgende vracht (waaronder soms burgers) ver trokken ze ongeregeld van de stadspoorten. Het waren open-, oncomfortabele en onge-

Detail uit een postwegenkaart van Johann Peter Nell uit 1709.

bruikelijk brede wagens, hetgeen voortdurend reparatie en verbreding van de wegen noodzakelijk maakte.

Bij 'wagenvoeren' was vaak sprake van het verloten van vracht onder voerlieden en het pas afrijden wanneer men 'vol' was.

De 'wagenvoerij', meestal particuliere ondernemingen, gingen het reizigers- en goederenvervoer vanaf ca. 1660, meer georganiseerd uitoefenen. Hiertoe vroegen zij een octrooi van steden die op hun route lagen. De gebruikte karren, waren min of meer overdekt en reden af op vaste tijden: 'bij de eerste slag der torenklok'. De eigenaren trachtten enige garanties te geven voor een veilige overtocht (dronken wagenvoerders konden rekenen op een boete). Een nadeel bleven de zeer slechte wegen en de roofovervallen.

De wagenvoerijen verleenden op den duur hulp bij het vervoer van brieven en couranten die voor staatspostiljons te zwaar waren. Het is verwarrend dat zowel de eigenaren van wagenvoerijen, als de bazen der brieven-

posterijen, vaak 'postmeesters' en hun kantoren 'postcomptoiren' werden genoemd. De wagenvoerijen werden ook wel aangeduid met 'varende post'.

Trekschuiten/schippersvoeren

In de eerste helft van de 17e eeuw werden, vooral in het westen en noorden van de Nederlanden, kanalen gegraven of bestaande waterlopen benut, teneinde een aaneensluitend net van waterwegen te creëren. De steden wilden o.a. toegang hebben tot de goedkope arbeidskrachten op het platteland. Zo werd in 1641 de trekvaart (met wagenweg) Amsterdam-Naarden gegraven. Hij kwam in 36, afzonderlijk aan particulieren uitgegeven, kavels tot stand. Het initiatief werd genomen, omdat enkele eerder naar Amsterdam gegraven vaarten, de Naardense rol van 'internationale transitplaats' bedreigden.

De trekschuit had enkele grote voordelen boven het asvervoer; de reiziger werd niet door

elkaar geschud, men reisde sneller en er waren vaak twee klassen, één voor goederen en 'gewoon volk'; de andere voor 'de beter gesitueerden'. Er waren vaak dag- en nachtschuiten. Een bijkomend verschijnsel waren de tollën, die de gemeenschap inkomsten opleverden. Het asvervoer was in streken waar trekvaarten ontbraken, een betekenisvolle factor.²

Start van de geregelde lijndienst Amsterdam-Osnabrück-Hamburg

Op 19 oktober 1663 gaven Schepenen en Raad van Deventer aan Johan Ludolph Müschen en Albert Schrader toestemming om tweemaal per week met hun postwagens van Hamburg op Amsterdam door die stad te gaan.³ Müschen was postmeester van Ernst August, Keurvorst van Osnabrück en Schrader had die functie te Brandenburg/Berlijn. Francois Heshuysen (*1630) en zijn zwager Jacob Forkenbeeck sloten in 1664 met Müschen een contract voor het – met hun 'Posterije of Speditie' – verzorgen van het traject Naarden-Osnabrück.

Op dinsdag 19 februari 1664 ving het wekelijks tweemaal afreizende vervoer van reizigers en vracht van Osnabrück naar Naarden aan. In de eerste Duitse aankondiging staat dat reizigers bij Johann Müschen een billett konden bekomen.⁴ Deze aankondiging geeft ons allerlei informatie; de reis Osnabrück-Deventer bijvoorbeeld duurde 24 uur; men kon ook brieven meegeven en het traject Naarden-Amsterdam kon per trekschuit in drie uur worden afgelegd. Deze voer zesmaal per dag en de kosten waren negen stuivers. Ernst August, de baas van Müschen liet in 1665 de Osnabrückse wagen (op Hamburg v.v.) aanleggen. Deze gaf met toestemming van Bernard von Galen, de bisschop van Münster, aansluiting op de 'Hamburgse, Hannoverse, Braunschweigse en andere Posten' (waarvoor Schrader optrad). De Oranjes bezaten sedert 1632 het graafschap Lingen en Holland had een eigen postmeester te Lingen en Münster.

Inrichting van de wagentienste

In de aankondigingen van 'Heshuysen en Comp.' uit de 18e eeuw, worden met het ver-

zoek 'het voort te zeggen' de halte-plaatsen opgesomd. Maximaal acht personen konden een 'billett' bekomen. In Naarden nam men de Hamburgerwagen en over Soestdijk, Amersfoort, Hoevelaken, Voorthuizen, 't Loo, Apeldoorn, kwam men na zestien uur in Deventer. Via Goor, Delden, Bentheim, Rheine bereikte men Osnabrück. Daar stapte men over op de wagen naar Hamburg, dat men vanaf Amsterdam na vijf dagen en vier nachten bereikte.

Heshuysens affice vermeldt dat men vanuit Osnabrück 'terstond' met wagens kon doorreizen naar Leipzig, Dresden, Wenen, Königsbergen, Petersburg, Riga, Stettin, Hongarije, Rusland, Turkije, Zweden, en andere reisdooelen. Men kon de naar Hamburg of Altona te verzenden goederen voor de gehele rit tot die plaatsen reeds in Naarden afrekenen. *'Doch ingevallen van groote Verzendingen, in Goud of Geld (in verzegelde vaten), zoude men eenig Rabat (korting) kunnen toe-staan, volgens accoord daarentrent hier ten Comptoire te maken.'*

Een belangrijk conflict over de route

De Oranjes verloren in 1702 het Graafschap Lingen en Holland raakte daarmee zijn postmeester te Lingen en Münster kwijt!⁵

Dit betekende het einde van een zeventigjarige Hollandse invloed in het Graafschap en de stad Lingen. In 1708 werd Franz Arnold bisschop van Münster. Gedurende de volgende twee jaar woedde een conflict tussen Naarder Andries Heshuysen (zijn broer Adolf was in 1707 overleden) en de bisschop, waarmede de routesteden, tot en met de staten van Holland, zich bemoeiden. De nieuwe bisschop wilde dat Münster, bij het vervoer van passagiers en goederen van Amsterdam naar de Duitse steden, een belangrijker knooppunt zou worden dan Osnabrück. De nieuwe route had weliswaar nog steeds zijn beginpunt in Naarden, maar liep over het zuidelijker gelegen Doesburg en Arnhem, via Bocholt, Coesfeld en Münster en weer noordelijk naar Osnabrück. Dat tracé werd wat betreft het Duitse deel echter al door de bisschoppelijke postmeester bereden. Franz Arnold beweerde dat de Osnabrückse postmeester Ameldung een belofte 15 december 1691 aan Franz' voorga-

199

ger, een postwagen op Bremen in te richten, niet nagekomen zou zijn. Daarom trok Franz Arnold alle privileges, ook die van Heshuysen in. De steden Deventer en Rheine protesteerden. Door het besluit van de bisschop zou de provincie Overijsel van de beste postwagenroute tussen Amsterdam en het Duitse achterland (w.o. Hamburg) afgesneden worden. De investering van Rheine in een brug over de Eems en het bestaan van smeden, bakkers en brouwers zouden verloren gaan. Heshuysens had zijn eigen relaties. Zo beschikte hij in Deventer over zijn neef Adriaen van Boeckholt, die secretaris van de stad was.⁶

De bisschop schreef aan de Staten-Generaal dat Heshuysen belust was op zijn eigen voordeel en dat hij daarom het gehele vervoer claimde van Nürnberg, Augsburg, Kassel, Leipzig en Frankfurt, alle zuidelijke plaatsen, die vanuit Münster gemakkelijker te bereiken waren. Hij stelde, dat het een kwestie was van '*een doodgewone Postwagen*' die ongeoorloofd door de landen van een vreemd heer ('*van het Roomse Rijk*') reed. Heshuysen zou ook dikwijls opgeschept hebben, dat hij de bisschoppelijke wagen dienst '*futiel*' (=kapot) zou maken. (Dit kan regelmatige persoonlijke bezoeken van Heshuysen aan Duitsland, of van Duitsers aan hem, impliceren). Volgens de bisschop had de Osnabrücker Postmeester – de weduwe Ameldung – met assistentie van Heshuysen, de beste goederen, zoals juwelen, geld en zilver, die naar het zuiden moesten, met opzet de noordelijke '*omweg*' van 18 mijl, over Deventer en Osnabrück laten maken (dit is, gelet op het door Heshuysens neef te Deventer vervulde ambt, geloofwaardig). En ze had de bisschoppelijke postwagen van Münster naar het noorden en oosten, te Osnabrück bewust opgehouden. Ze gaf daarmee de Hollander Heshuysen flink de ruimte. Franz Arnold insinueerde dat, wanneer de Naarder en de weduwe '*hun al te grote begeerlijkheid niet zullen weten te onderdrukken*', er '*fraude*' van zou kunnen komen.

Terwijl de Hannoverse vertegenwoordiger (Van Baer) ten gunste van Heshuysen aan het Münsterse hof onderhandelde, dreigde Amsterdam zich neutraal op te stellen en Gelderland voor de route over Doesburg te kiezen. Heshuysen schreef aan zijn '*Waarde neef*' te

Deventer dat de postmeester van Münster, Carel Frederik van Hartmansdorff, achter alle acties van de bisschop zat. Die diende uitsluitend zijn eigen belang, had zijn vorst misleid en diens voorganger Frederik Christiaan '*voor de hele wereld te kijk gezet*'. Zijn, door de bisschop zogenoemde '*schadelijke bijwagen*' floreerde al sedert 1665 (oprichtingsjaar wagen Osnabrück-Hamburg), terwijl de bisschoppelijke wagen nog maar enkele jaren bestond. Hij had, voor de behandeling bij de Staten-Generaal, het door de voorganger van de bisschop verleende octrooi van 15 december 1691 en andere stukken, laten drukken. Uiteindelijk accepteerde de bisschop in augustus 1710, dat Heshuysen het oude traject over Bentheim en Rheine weer ging berijden. Dat kostte 100 hollandse dukaten.⁷

Nadagen en opheffing van de Hamburger postwagen

Nederlandse concurrentie

Tot in het begin der 19e eeuw waren de aan elkaar verwante Naardense families Heshuysen en Thierens de concessiehouders van de rit op Duitsland. Zij verpachtten, als '*aanneemer*', afzonderlijke stukken van het traject aan plaatselijke logement-/stalhouders, die uiteraard voor het materieel zorgden (het is beslist niet ondenkbaar dat zij dit ook met Naardense stalhouders, voor het eerste deel van het traject vanaf Naarden, overeen kwamen). In 1809 bepaalde Koning Lodewijk Napoleon, dat in ons land een '*Koninklijke paardenposterij*' moest worden opgericht.⁸

De Naardense logementshouder Helmus van Ommeren, wiens logement pal naast het kantoor van Heshuysen & Comp. gelegen was, had jarenlang de reizigers van de Hamburgerwagen in zijn zaak ontvangen! Hij werd tot paarden-postmeester aangesteld. Dat was geen toeval; J.P. Dedel, Adjunct Inspecteur der Posterijen koos aanvankelijk voor een zekere Van den Brink als staatspostmeester. Na een '*informeel onderhoud*', briefwisseling met eigenaar (burgemeester) Thierens en een officieel Naardens verzoek, liet Dedel zijn eigen kandidaat vallen en koos voor Thierens' buurman Van Ommeren.⁹

Ook in andere plaatsen op de route naar Osnabrück werden staatspostmeesters aangesteld. Logementhouder Hendrik Wilbrink te Voorthuizen, die in 1795 voor het traject tot Deventer nog een gedeegen kontrakt met Heshuysen & Comp. afgesloten had, werd op 29 augustus 1811 tot 'Keizerlijk postmeester' voor het IJsseldistrict benoemd.¹⁰

Duitse concurrentie en andere problemen

In 1815 werd in het Koninkrijk Hannover een nieuwe postwet ingevoerd. Hannover verkreeg het bestuur over het Graafschap Bentheim en de Hannoverse Postdirectie deed stelselmatig pogingen de particuliere ondernemingen tot sluiting te bewegen, bijvoorbeeld door het traject van de postwagens te veranderen. De samenwerking tussen de 'Naarderpost' en de Duitse postmeesters sloeg om in concurrentie. (De Postmeester van Osnabrück, Albert Pagenstecher, sloot bijvoorbeeld op 25 september 1825 een vervoersverdrag met de postmeesteres van Rheine¹¹). De eigenaar van Heshuysen en Comp., J.P. Thierens, deed zijn best hieraan het hoofd te bieden door de vertrektijden in Naarden en Osnabrück te wijzigen. De genadeklap kwam in 1828, toen de Pagenstechers óók nog eens een overeenkomst sloten met de Hannoverse Postdirectie. Het kontrakt hield in dat de Pagenstechers in 1831 al hun specifieke rechten zouden overdoen aan Hannover.¹² De samenwerking tussen Heshuysen en Comp. en de Duitse collega's liep ten einde. Enkele gemeenten in het Graafschap Bentheim – waaronder routeplaats Bentheim – uitten in 1828 hierover hun ongenoegen, maar de Hannoverse antwoordden: 'over verplaatsing van de Postroute der zogenoemde Hamburger Postwagens het geruststellende antwoord te kunnen geven, dat de verspreide geruchten ongegrond zijn.'¹³

De 69-jarige J.P. Thierens verkocht in 1828 verschillende eigendommen, waaronder zijn zanderij. Zijn patriciërswoning, het huidige stadskantoor, werd slechts vier dagen na het overlijden van zijn 39-jarige neef Jacobus, die behalve notaris ook zijn 'administrateur' was, geveild.¹⁴ Zelf ging Thierens ernaast, in het huis van zijn vader en grootvader op de Cattehagestraat 10 wonen (Eethuis 't Hert). No-

taris J.P. de Roeper voerde nog korte tijd de postwagenadministratie.¹⁵

De trotse Thierens voerde sedert 17 april 1821 met Koninklijke toestemming het Koninklijk Wapen met het opschrift 'Sauve Garde' op de portieren van zijn diligences. Hij moest deze 'bescherming en vrijgeleide' natuurlijk in de praktijk óók garanderen, hetgeen mijn voorvader Johann Diederich Hufen op de wagen bracht (beschikbaar vanaf 1812, als 'conducteur' vermeld vanaf 1822). Hij had een 30-jarige ervaring met het gebruik van wapens (o.a. in de slag bij Austerlitz) en als boerenzoon wist hij van paarden. Hij is in een kroniek van tijdgenoot J.P. van Rossum in 1854 aangeduid als: 'de laatste bevaapende schermmeester (dien men in onzen tijd Conducteur noemt) op den Hamburgerwagen, waarmee men schatten gouds vervoerde in vroeger dagen en die van Hamburg kerend op Jan Tabak aan lag.' Op 24 mei 1829 overleed 'schermmeester' Hufen, 70 jaar oud.

De opheffing

Op 27 mei 1829 stond de volgende annonce in de Amsterdamse Courant: 'Uit de hand te koop een Naarder binnenvaar, varende door Muiden op Amsterdam en vise versa, met deszelfs nieuwe Jaagschuit, alsmede ook (!) een vierde part in een Overdekte POSTWAGEN, die des winters bij gesloten water rijdt.' Ik weet niet wie de aanbieder van de advertentie was, maar verband met de opheffing van de Hamburgerwagen is niet uitgesloten.

Niet lang daarna werd een op handen zijnde wijziging van 'het reglement op de openbare middelen van vervoer' bekend, als gevolg waarvan alle Nederlandse postwagens vóór september 1831 (overigens het jaar waarin de Hannoverse Postdirectie alle rechten van de familie Pagenstecher overnam) gecontroleerd zouden worden.¹⁶

Burgemeester/mede-eigenaar J.P. Thierens, maakte de opheffing van de Hamburgerwagen door middel van een rondschrijven aan de diverse steden op de route bekend: '....dat de dienst der Wagenposten of diligence van Naarden op Osnabrück Vise Versa, gedreven onder de firma van Heshuysen & Comp. alhier gevestigd, met

Uitme Juniij dezee Jaars 1800 Een en dertig, geheel zal worden gestaakt.¹⁷

Met het verdwijnen van de onderneming van Heshuysen ontstond, na honderdzevenenzestig jaar een breuk in de band tussen Naarden en andere Nederlandse en Duitse steden en verdween een van de belangrijkste aaneengesloten verkeersroutes tussen Nederland en noordwest-Duitsland.

Het gevolg van de opheffing was een grotere opbloei van andere wagentransporten op het Duitse deel van de oude route (Oost Nederland was vanuit het westen de laatste jaren al met andere ondernemingen bereikbaar). Er kwam een wagenveer voor het iets noordelijker traject Deventer-Oldenzaal-Nordhorn-Lingen tot stand. En Osnabrück stichtte, onder de hoede van Hannover, een nieuwe postverbinding met Lingen, waarmee het traject Deventer-Osnabrück toch weer verzorgd werd.¹⁸

Noten

1. E.A.B.J. ten Brink, *De geschiedenis van het postvervoer*, Bussum, 1969, p. 6 w.
2. J. de Vries, *Barges and Capitalism, passenger transportation in the Dutch economy 1652-1839*, Wageningen 1978.
3. Gemeentelijke Archiefdienst Deventer, archief Stad, per. Republiek, afd. I, inv. nr. 4, liber 15, resoluties Schepenen en Raden d.d. 19-10-1663.
4. W. Fleitmann, 'Aus der Geschichte der Post in Rheine', in: *Postgeschichtsblätter Münster*, Neue Folge, nr. 9-11, 1974, februari, p. 198-201.
5. J.C. van Overvoorde, *Geschiedenis van het Postwezen in Nederland vóór 1795*, Leiden, 1902, p. 189 w.
6. Had Heshuysen meer van zulke 'eigen kontakten'? het 'Hamburger Posthuys' in routeplaats Voorthuizen, werd van 1695 tot 1715 bewoond door de -te Naarden geborenen Postmeester- Andries Beertsen Morvelt van Liprode. Een voorganger van hem (vanaf 1757) was Claes 'van Ommeren' (de latere eigenaar van 'het Vliegend Hert' te Naarden was óók een 'Van Ommeren'). In de 18e eeuw was een zekere Willem Heshusius (naam kwam in 1772 ook in Voorthuizen voor; verlatijnsing van 'Heshuysen') Thesaurier in de routeplaats Bentheim.
7. Als noot 6. Het conflict is door de auteur gedetailleerder beschreven in: *Deventer Jaarboek 1995*, uitg. Arko b.v. Nieuwegein.
8. Aan de z.g. 'paardenposterij', niet te verwarren met de 'Statenpost' van 1750, besteedde ik onder het kopje 'verschillende vormen van vervoer' géén aandacht. Zij werd pas onder Koning Lodewijk Napoleon in 1809 ingesteld. De Koning was echter spoedig genoodzaakt de protesterende oude wagenposterijen allerlei concessies

te doen. De vorm die de paardenposterijen kreeg, is niet van geweldige betekenis geworden.

9. Gemeentearchief Naarden, oud archief Naarden, inventaris 1350-1811, postwagens, nr. 591/353.
10. H. Kitz Nieuwenkamp, 'Een blik in het postwezen aan het eind der 18e eeuw en het begin der 19e eeuw', in: *'De Navorscher'*, 75e jrg., 1926, p. 40-45.
11. Als noot 4.
12. Bernard Lensing, 'Postverbindungen des Niederrheins und des Münsterlandes mit Holland im 17. 18. und zu anfang des 19. jahrhunderts', in: *Unser Bocholt*, 2e jrg., 1951, p. 239-242.
13. Günther Braner, 'Beitrag zur Geschichte der Post im Kirchspiel Gildehaus 1664-1850', in: *Jahrbuch des Heimatvereins der Grafschaft Bentheim*, 84/85.
14. H. Schaftenaar en A.P. Kooyman van Rossum, *'Nieuw Valtreken, een landgoed in de Zanderij'*, Naarden, 1991, (Uitgegeven door de Stichting Vijverberg, Naarden).
15. R.A.W. Hufen Hzn., *'De betekenis van de familie De Roepers voor Naarden'* in: historisch periodiek *De Omroeper*, jrg. 7, nr. 3, 1994 (uitgegeven door de Stichting Vijverberg, Naarden).
16. Hoewel de officiële aankondiging hiervan eerst Achtien dagen na de opheffing van de Hamburgerwagen in de *'Amsterdamsche courant'* verscheen, moet aangenomen worden dat het voornemen daartoe, reeds langer bij Thierens bekend was.
17. Gemeentelijke Archiefdienst Deventer, archief Gemeentebestuur 1814-1830, inv. nr. 280 ingekomen stukken 1831, brief van 18 mei. Ook, geadresseerd aan die gemeente, berustend te Amersfoort.
18. R.A.W. Hufen Hzn., *'De opheffing van de Hamburger postwagen'*, in: historisch periodiek *De Omroeper*, jrg. 5, nr. 3, 1992 (uitgegeven door de Stichting Vijverberg, Naarden).

Bovenlanders in Den Berg

*Seizoenarbeiders en immigranten uit Duitsland in
Nederhorst den Berg 1780-1830*

Jan Baar

Al in de Middeleeuwen trokken groepen werklieden door Europa op zoek naar werk. Vanaf de 17de eeuw was het een komen en gaan van Duitse arbeiders, die tijdelijk werk verrichtten in de Republiek der Nederlanden, waar handel en nijverheid tot grote bloei kwamen. Deze trekarbeid staat bekend onder de naam *Hollandgängerei*. Een aantal van deze seizoenarbeiders – ook wel Bovenlanders genoemd – vond tijdens de hooibouw voor vijf tot zeven weken werk in de veeteeltgebieden van Holland en Utrecht. Het overgrote deel kwam in de veenderijen van die gewesten terecht. De buitenlandse werklieden vonden ook werk in andere bedrijfstakken, zoals de steenbakkerijen en linnenblekerijen. Op buitenplaatsen en in tuinderijen waren voor de werkzoekenden ook volop mogelijkheden.¹ Over het algemeen werden ze toegelaten tot die werkzaamheden, die voor de inheemse arbeiders vanwege het tijdelijke karakter en de zwaarte van de arbeid, weinig aantrekkelijk waren. In de veenderij waren de Duitsers ook welkom omdat zij over een zekere vakbekwaamheid beschikten.²

In de Duitse gebieden grenzend aan de oostelijke gewesten was in de loop der tijden, tengevolge van de verslechterende economische toestand en de toename van de bevolking, de landloze plattelandsbevolking sterk toegenomen. Deze *Heuerleute* verlieten, evenals dagloners en overbodige boerenzonen, jaarlijks voor een paar maanden huis en haard om in den vreemde goed geld te gaan verdienen. De lonen lagen in Holland in de zomer aanmerkelijk hoger dan rond Ling en Osnabrück of in het Münsterland. Tijdens hun afwezigheid werden hun keuterbedrijfsjes waargenomen door vrouw en familieleden. Zodra de werkzaamheden aan het thuisfront hun aanwezigheid weer vereisten, keerden de Hollandgangers terug, met een behoorlijke som gelds.³ De verschillen in welvaart, bedrijfsvoe-

ring en levenswijze tussen de beide gebieden maakten de trekarbeid dus voor beide partijen aantrekkelijk.⁴

In de 18de eeuw werd het aantal arbeiders, dat voor tijdelijk werk naar het westen trok, geschat op 30.000. Gezien de toenmalige bevolkingscijfers van de meest betrokken Landkreisen in het westen van het Duitse Rijk, betekende dit dat jaarlijks een aanzienlijk deel van mannelijke werkzame bevolking tijdelijk afwezig was. Aangezien weinig vrouwen meegingen naar Holland kan er van worden uitgegaan, dat in van de betrokken Duitse gebieden, één op de drie of vier mannen naar het westen trok. In sommige staatjes kan dit zelfs de helft van de mannen geweest zijn. De grootste omvang bereikte de trekarbeid in de tweede helft van de 18de eeuw.⁵

Dorpslasten en bovenlanders

Hoe omvangrijk deze groep 'gastarbeiders' was in Nederhorst den Berg, kan men onder meer afleiden uit de belastingkohieren. De Bovenlanders werden voor twee stuivers per week aangeslagen in de consumptiemiddelen. Voor 1758 vermeldde de *Quotisatie of Uitzetting der middelen van consumtie of der Impositiën van Nederhorst den Berg* (het kohier): *En is van de Bovenlandsche thuisleggers in 1758 ingezameld 43 – 19 – 0*. In 1780 maakte het gerecht van Nederhorst den Berg nog eens bekend dat de Bovenlanders aangeslagen worden in de consumptielasten voor twee stuivers per week. De inning verliep blijkbaar niet vlot, want een jaar later werd op de *Ordinaris Rechtdag* bepaald *dat om de betaling van de twee stuivers per week welke de bovenlanders gedurende den tijd dat zij zich onder dezen ophouden, verplicht zijn in de consumptieve middelen te betalen, met meerder succes te ontvangen, uitgezondert de Twisttrekkers en makers welke bij eene meester werken, en dus die welke*

in daghuur en bij geen bepaalde meester werken, gehouden zullen zijn de verschuldigde twee stuivers per week telken week te betalen aan de zodanige opgezetenen binnen deze gerechte als waar zij thuis leggen. (Thuisleggen betekent: in de kost zijn). In 1786 werd nog eens bekend gemaakt dat door dezelfde Bovenlanders, turftekkeers of smakkers zijnde tegen dertien weken tot twee stuivers per week zal moeten worden betaald [] voor de turfmakkers tegen twintig weken met twee stuivers per week.

In 1785 werd een bedrag van 77 gulden, een stuiver en acht penningen geïnd bij de Duitsers.⁶ Uitgaande van een gemiddeld verblijf van vijftien weken zouden er dan zo'n vijftig arbeiders werkzaam zijn geweest in de Bergse veenderij. De schepenen Adrianus Smit en Hendrik van Hilten brachten ieder een gulden en tien stuivers in rekening voor het opschrijven der Bovenlanders, waaruit men mag afleiden dat hen dat behoorlijk wat tijd kostte. In het turfseizoen van 1790 werd door ongeveer tachtig veenarbeiders een bedrag van 123 gulden en vijf stuivers opgebracht; in 1805 was de opbrengst zelfs 241 gulden en elf stuivers, waarschijnlijk betaald door circa 160 arbeiders.

Het onderzoek van 1811

Het eerste en enige uitgebreide onderzoek naar seizoenarbeid werd in 1811 ten tijde van de Franse Overheersing uitgevoerd, een tijd waarin de trekarbeid door economische factoren al licht in omvang afnam. Ook de vele rekruteringen voor het Franse leger beïnvloedden het aantal arbeiders.⁷ De enquête stelde een onderzoek in naar de *vreemde werklieden, die jaarlijks in de gemeente komen arbeiden*. De verveningsgebieden trokken grotere aantallen arbeiders dan de hooigebieden. Bij interpretatie van de cijfers voor Nederhorst den Berg, dat midden in de venen ligt, moet men hiermee rekening houden.

In de Duitse gebieden waaruit de werkrachten afkomstig waren, werden destijds 25.000 Hollandgangers geteld. Het kerngebied lag rond Osnabrück, het Emsland en het Oldenburger Münsterland. Men schatte dat circa 20.000 van hen in het Hollandse werkzaam was.⁸ In 1811 werkten in het Hollands-Utrechts laagveengebied 6.000 trekarbeiders.

De Onderprefect van het arrondissement Utrecht gaf voor zijn gebied een schatting van tussen de 1.500 en 1.600 arbeiders, die voor het grootste deel in de veenderijen werkzaam waren.⁹ De *Etat approximatif des ouvriers venant de diverses contrées a différentes époques dans les communes de ce département* (het Departement van de Zuiderzee) van 1812 vermeldde voor Nederhorst den Berg 280 personen, die daar tijdelijk arbeid verrichtten. Zij waren grotendeels afkomstig uit het departement van de Lippe en uit Osnabrück. Op de vraag naar de werkzaamheden van de vreemde werklieden werd geantwoord met *tourbières* (vervening), *fauchage* (maaien) en *moisson* (oogsten). (Ter vergelijking: voor Vinkeveen en Waverveen werden resp. 200 en 333 tijdelijke arbeiders opgegeven, hoofdzakelijk werkzaam in de verveningen. Ze kwamen voornamelijk uit Westfalen en Hannover. Loosdrecht telde 220 trekarbeiders en Kortenhoef dertig, zowel turfsteekers als maaiers).

Volgens de opgave namen de veenarbeiders in Nederhorst aan het eind van het seizoen 24.400 Franse francs mee naar huis. De werkers arriveerden tussen april en juni. In augustus of september keerden ze terug naar hun woonplaats.¹⁰ Tot de gemeente Nederhorst den Berg behoorden in de periode 1811-1818: Nederhorst den Berg met Overmeer en Hinderdam, Nigtevecht en Ankeveen. De maaiers zullen voor het grootste deel werk gevonden hebben in het Nigtevechtse, de veenarbeiders in Ankeveen en in Den Berg. In 1811 telde Nederhorst den Berg, met bovengenoemde dorpen, in totaal 1.476 inwoners.¹¹ De 280 Bovenlanders deden de bevolking dus tijdelijk met bijna 20% groeien.

In het begin van de 19de eeuw was de *Hollandgängerei* al over het hoogtepunt heen. Mogelijk groeide het aantal Duitse werknemers in Nederhorst nog enigszins na 1850. De veenderijkende toen een opleving als gevolg van de uitbreiding van de vervening naar het oosten. Dat ze bleven komen blijkt uit een verzoekschrift van het rooms-katholieke kerkbestuur aan de bisschop van Haarlem in 1866. Het college verzocht om toestemming voor vergroting van het uit 1811 daterende kerkgebouw. De kerk was veel te klein voor de *Godsvrucht der geloovigen. Groot is het getal van hen, die op Zon- en Feestdagen gaarne de beide*

Het veengebied in de Spiegelpolder. Fragment van kaart van Pieter Adriaansz. Ketelaar, 1769.

H. Missen zouden bijwonen | | In de zomermaanden komen daarenboven vele katholieke turftekkeers en grasmaaiers in deze Gemeente, die buiten de kerk Mishaaren.¹²

Werk- en leefomstandigheden

Het grootste deel van de Duitse arbeiders in Nederhorst den Berg was werkzaam in de veenderij. De veenlanden lagen in de Spiegel- en Blijkpolder, de ontginning was oorspronkelijk begonnen vanaf de Oude Goog, de grens met Ankeveen, en voortgegaan in oostelijke richting. Van de ruim 186 morgen land in de Blijkpolder waren er in 1812 al 140 uitgeveend, er resteerden nog slechts 36 morgen. Voor de Spiegelpolder werd in dat jaar opge-

geven, dat er van de 305 morgen nog 22 veenbaar waren, 183 morgen waren reeds veranderd in water.¹³ Op 15 april 1819 werd geconstateerd dat de vervening in Nederhorst den Berg (binnen de oude grenzen van vóór 1811) bijna voltooid was. Toch werd in 1827 nog bericht, dat de veenderij *het voornaamste vak van industrie* is voor de gemeente.¹⁴

Turfbaggeren was zeer zwaar werk. Vaak stonden de baggeraars dagenlang tot aan hun bovenbenen in het water. Het veen werd met baggerbeugels uit het water getrokken en op het land uitgespreid, waar het moest drogen. Vervolgens werd het veen aangestampt. Als de massa vast genoeg was, werd het gedroogde veen versneden. De aldus verkregen turven werden opgestapeld om verder te drogen. De afvoer van de turfging door de sluis in de Oude Goog via de Bergervaart

naar de Reevaart of naar Ankeveen. Na 1770 kon de turf ook vervoerd worden door de sluis tussen de Spiegelpolder en de Bergervaart, dichterbij Den Berg.¹⁵

Gedurende het zomerseizoen, dat veertien tot achttien weken duurde, konden de buitenlanders in de veenderij terecht. Ze werkten in groepen, van 4 uur in de ochtend tot 8 uur 's avonds, zes dagen per week. Onderdak kregen ze in tochtige schuren van planken, turf en riet, vlak bij de veengronden. Een gat in het dak moest zorgen voor de afvoer van rook. De primitieve onderkomens stonden ver van de bewoonde wereld. De veenwerkers zullen hoogstens op zondag in het dorp verschenen zijn om de kerk te bezoeken. De hygiënische omstandigheden waren allerbelabberdst. Bovendien was het veen een broedplaats voor allerlei ziektekiemen. Niet elke *Hollandgänger* kwam aan het einde van het seizoen gezond in de eigen omgeving terug. Het was de Bovenlanders er om te doen met zoveel mogelijk geld naar huis terug te keren. Daarom ook namen ze zoveel mogelijk voedsel mee van huis, vooral in de vorm van spek, meel en eieren (spekpannenkoeken vormden het dagelijkse voedsel) en gaven ze zo weinig mogelijk uit. Het loon, verdiend in stukloon, was hoog. Van 1800 tot 1820 bedroeg de dagverdienste van een turftrekker 1½ gulden. In vijftien weken kon een seizoenarbeider dan ongeveer 135 gulden verdienen. Voor de reis heen en terug en nog wat onkosten werd ongeveer één derde van dit bedrag uitgegeven, zodat de veenwerker met circa 100 gulden huiswaarts kon keren.¹⁶

De noodzaak om naar Holland te gaan moet wel zeer sterk aanwezig geweest zijn, anders zou men zich niet in zulke zware omstandigheden begeven hebben, met alle risico's van dien. Ook zucht naar avontuur en de mogelijkheid tijdelijk uit de bekrompen thuiswereld te ontsnappen zullen, vooral bij jonge mensen, meegespeeld hebben om zich in zo'n ongewisse situatie te begeven. De Bovenlanders kwamen in een totaal andere wereld terecht en bleven arme buitenstaanders in een welvarende omgeving.¹⁷ Ze hebben dan ook weinig sporen nagelaten in de archieven en zeer zeker niet in de Bergse bescheiden. Een oorzaak hiervan is ook dat belangrijkste werkgevers, de verveningsbazen, geen Bergers waren maar aanvankelijk in Ankeveen en later in Loosdrecht woonden.

Bovenlandse Bergers

Eeuwenlang zijn uit allerlei overwegingen en met verschillende verwachtingen vreemdelingen, met name lieden uit de Duitse gebieden, naar de Nederlanden getrokken om zich daar definitief te vestigen. Ook in Den Berg kwamen zij terecht. De bewoningsgeschiedenis van de Bergse buitenplaatsen wijst hier ook op. Zo kwamen de bewoners van het buitenplaatsje 'Schulpenburg' in Overmeer merendeels uit Duitsland.¹⁸ Op de buitenplaatsen was voor buitenlanders voor langere perioden werk te vinden. Ook nijverheid en middenstand boden mogelijkheden aan werklustige vreemdelingen. Hier worden een aantal van deze immigranten, die hun sporen in de archieven hebben achtergelaten, kort genoemd.

De *Moff in bergehuijse van de Heer Brands* op Petersburg, die in 1731 drie gulden belasting op 't gemaal moest betalen, zal geen seizoenarbeider geweest zijn.¹⁹

Christoph Vogelenter uit Breemen vestigde zich in 1733 in den Berg, in 1734 vertrok hij naar Oost-Indië.

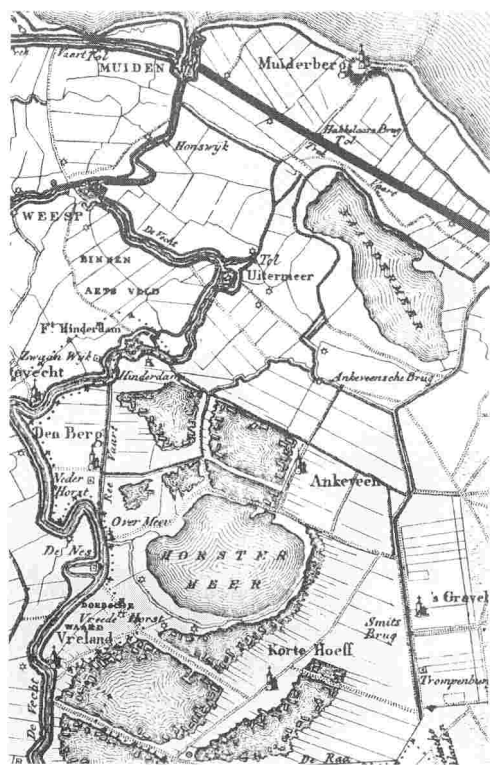
Johann Ernst, tuinmansknecht op de Nes, die in mei 1798 met attestatie van Kassel, lidmaat werd van de Gereformeerde Gemeente zal wel de bedoeling hebben gehad voor langere tijd in Den Berg te blijven. Toch vertrok hij in september 1799 al weer *wederaarts*.

Friedrich Wursling uit Weisenstein werkte van 1790 tot 1793 op de Nes. Daarna vertrok hij naar 's-Graveland.²⁰

Johann Otto Vurholter (Voorholter) geboren te Valldorf, kanton Vlotho, werkte jarenlang als tuinman bij de heer Prins aan de Hinderdam. In 1821 vertrok hij met zijn gezin naar Weesperkarspel.²¹

Frans Ostheijmer, geboren te Homburg, stond in 1813 te boek als *garçon boucher*. Zijn vader was slager. Zijn moeder Margaretha Miesoo, ook afkomstig uit Homburg, hertrouwde na de dood van haar man Michiel met Jan Siller, vleeshouwer, geboren te Pflersing.²² In zijn overlijdensakte in 1838 wordt als geboorteplaats opgegeven Weichersheim, Amt Mergentheim, koninkrijk Würtemberg.

Christoffel Herger, 20 jaar, afkomstig uit *Koeboersel in het Wurtembergse*, als behanger in

Nederhorst den Berg en omgeving. Fragment van kaart van C.R.T. Kraayenhoff, 1809 – 1823.

dienst bij Evert Groen aan de Voorstraat, kwam op 30 maart 1819 op tragische wijze om het leven door een slag van een molenwiek van de molen op het Ankeveensepad.²³

Jan Tendiek, buitenlandsche arbeider, oud 48 jaren, geboren te Merstsen onder Kwakkenbrugge overleed alhier op den 17den dezer maand mei des 's morgens ten zeven uren ten huizen van Hendrik Kruiswijk. Landgenoot Dirk Teepe deed aangifte van het overlijden van de hoepelbuigersknecht.²⁴

Pour le service de la Garde Nationale (1813)

Een aantal buitenlanders vestigde zich hier blijvend, na mogelijk één of meerdere seizoenen in het veen gewerkt te hebben, anderen verbleven enkele jaren in Den Berg of omgeving om vervolgens naar elders te verhuizen.

De *Contrôle nominatif des Habitants de la Com-*

mune de Nederhorst den Berg van 25 april 1813 bevat 170 namen van mannen geboren tussen 1 januari 1773 en 31 december 1792, die in aanmerking komen voor de *Garde Nationale*, de nationale militie.²⁵ Van hen zijn er 77 (45%) geboren in Nederhorst den Berg, terwijl 22 mannen (13%) in Duitsland zijn geboren. Zij hebben op dat moment een vaste verblijfplaats in Nederhorst den Berg. Van deze 22 zijn er zestien geboortig uit de Kreis Osnabrück. Er waren ongetwijfeld personen onder die op een of andere manier met de veenderij te maken hadden. Opvallend is het aantal van elf *jardiniers* (tuinlieden). Met name onder de zeven dagloners kunnen (voormalige) turfsteekers zijn geweest. Op de lijst komen veel namen voor, die in de 19de-eeuwse Bergse archieven regelmatig terugkeren, zoals Van der Beck, Ketelaar, Poolman, Meijer, Nieuwede, Ostheijmer, Klaphake, Eggelmeijer, Bosman en ten Dijk (ten Dick).

Een voorbeeld van een seizoenarbeider die zich uiteindelijk vestigde in de gemeente is mogelijk Hendrik Eggelmeijer. In 1813 werd hij genoemd als *Henry, journalier, marié* en was in 1773 geboren in Bramsche bij Osnabrück. Hij zou ook later als dagloner werkzaam blijven bij de heer De Bas, een grootgrondbezitter. Tot begin 1827 kon hij in het onderhoud van zichzelf en zijn vrouw Neeltje van de Heuvel voorzien, *doch [is] sedert dien tijd mijnerende, tot den arbeid ongeschikt geworden*. De heer De Bas had aanvankelijk de goedheid in hun behoeften te voorzien maar in april 1828 klopte Hendrik toch voor onderstand aan bij de gemeente. Omdat Hendrik (zoals vele Duitse immigranten) Luthers was, probeerde de gemeente tevergeefs de kosten te verhalen bij de Lutherse diaconie te Weesp. Op 11 juni 1839 overleed hij, 65 jaar oud, *in 't huis staande in de Meerlaan no 16*.²⁶

Een voorbeeld van een immigrant die na enkele jaren weer uit de gemeente vertrok is Gerrit Bosman. Hij was geboren in 1779 te Zuidlohn in Munsterland en wordt op de conscriptielijst genoemd als *Gerard, journalier, marié, un enfant*. In 1812 trouwt hij met Grietje Besemer, dienstbode uit Weesp en wordt tapper in Den Berg. In 1826 vertrekt hij met zijn gezin naar de gemeente Bijlmermeer.²⁷

Duitse bruiden en bruidegoms

In de periode 1811-1830 werden er op het gemeentehuis in Nederhorst den Berg 145 huwelijken gesloten. Bij vijftien bruidsparen (ruim 10%) was één van de partners uit Duitsland afkomstig, namelijk dertien bruidegoms en twee bruiden.²⁸

De eerste Duitse bruidegom die werd ingeschreven was Jan Hendrik Schwarzberg, oud 37 jaar, gedoopt in 1774 te Bramsche, arrondissement Osnabrück, van beroep tuinier. Onder de naam Henry Swaamberg kwam hij voor op de conscriptielijst van 1813 maar hij diende niet in het Franse leger. Zijn moeder woonde ten tijde van het huwelijk nog in Bramsche en gaf via de notaris toestemming voor zijn huwelijk met Edolina Dogger, 36 jaar, dienstmaagd te Enkhuizen. Op 14 november 1811 voltrok burgemeester Jan Schottelink het huwelijk. Tien jaar later hertrouwde Jan, nu onder de naam Johann Heinrich Schwarberg. Hij gaf op tuinnansbaas te zijn en weduwnaar van Idalma Doggers. De bruid was Willempe Knipmeijer, 39 jaar, dienstmeid, niet eerder gehuwd en geboren te Meppel. Als geboorteplaats van de bruidegom werd in de huwelijksakte vreemd genoeg Hembke bij Hannover genoteerd.

Soms ging de band met de *Heimat* volledig verloren. Zo verklaarde Engel Sophie Pettig (42 jaar, geboren in *Holtensen in het Hannoverse*, weduwe van Pieter Greebe en wonende op de buitenplaats Schulpenburg in Overmeer) bij haar huwelijk in 1820 met Frans Portengen, onder ede, dat haar onbekend was waar haar ouders en grootouders overleden of begraven waren.

De volkstelling van 1830

Bij de eerste volkstelling in het koninkrijk der Nederlanden werden in Nederhorst den Berg 769 inwoners geteld. Ze vormden 177 huiskinderen, die 175 huizen bewoonden.²⁹ Voor 402 personen werd Nederhorst den Berg als geboorteplaats genoteerd, 22 waren geboortig van Overmeer en zeven van de Hinderdam. In de gemeente woonden dus 431 geboren Bergers, 56% van alle inwoners. Uit het Vecht- en Amstelgebied (ongeveer de streek van Breukelen tot Muiden, Abcoude en Ouderkerk,

Loosdrecht en 's-Graveland) waren 203 inwoners afkomstig, uit Gooi en Eemland vijftien, uit Amsterdam en omgeving 41, uit Utrecht en omgeving 23 en uit het veenweidegebied tien. Twintig personen gaven een Duitse geboorteplaats op, vijftien mannen en vijf vrouwen, ruim 2,5%. Verder stond er op de lijst een echtpaar van Deense origine, mogelijk verblijvend op een schip in de Reevaart of de Stille Vecht.

Hoewel het niet mogelijk is alle familieverbindingen te bepalen, komt een telling van inwoners, die Duitse ouders of grootouders hebben, uit op 110 (ruim 15,5%). Dit zou kunnen betekenen, dat zo'n 20% van de Bergers in 1830 van Duitse afkomst was. Ongetwijfeld hebben er naamswijzigingen plaatsgevonden, waardoor de Duitse achtergrond niet meer direct herkenbaar is. Het percentage zal hoogstwaarschijnlijk groter geweest zijn. Zo laat Harmanus Holtkamp, metselaar, wonende in de herberg aan de Brug zich doorgaans Houtkamp noemen.³⁰ De Duitse herkomst van Hendrik Schoo, tuinman op het kasteel, is ook moeilijk te herkennen. Zijn moeder komt uit Hamm in het graafschap Mark.³¹ Namen als: Van Altona, Stiegheder, Winkelmeijer of Sodenkampf doen op zijn minst een Duitse achtergrond vermoeden. Ook zijn nog drie kandidaten voor de conscriptie van 1813 woonachtig in den Berg in 1830, namelijk: Gerrit Hendrik Meijer (uit Venne bij Osnabrück, 49 jaar), Hendrik Eggelmeijer (uit Bramsche bij Osnabrück, 55 jaar) en Hendrik Klaphake (uit Ankum bij Osnabrück, 53 jaar).

De op één na oudste in Duitsland geboren inwoner was in 1830 Hendrik Doos (Doods). Hij werd in 1755 geboren in *Sudlohn* (Zatloo, Zutloone) in *Munsters* en woonde al vóór 1801 in Nederhorst den Berg. Aanvankelijk was hij koopman. In 1811 was hij betrokken bij de stichting van de rooms-katholieke kerk in Nederhorst den Berg. In 1812 noemde hij zich fabrikant en bezat ruim vier morgen grond aan de Meerdijk. In 1815 trouwde hij, 60 jaar oud en zich wever noemend, met zijn dienstmeid Antje Volkers, 37 jaar, dochter van wagenmaker Volkers. Hij kocht drie woningen (genaamd de Zandkuil) ten noorden van het kerkhof op de heuvel. Arm was hij niet, want in 1824 betaalde hij dertig gulden in de belas-

Turfwinning, detail Nieuwe kaart van Mijnden ende Loosdrecht, J. Spruytenburgh, 1734.

tingen en was daardoor kiesgerechtigd. Blijkbaar ging het hem later niet meer zo voorspoedig want in 1825 werd hij als armlastig beschouwd. Het echtpaar kreeg toen van de roomskatholieke armenzorg *enig onderstand* [] *uit hoofde van hun sober bestaan*, vooral om in het onderhoud van hun *onnozel* dochtertje te kunnen voorzien. Hendrik stierf in 1831, hij was toen 77 jaar oud.³²

Een nieuwkomer in 1830 was Bernardus Belters. Hij werd in 1822 in Nederhorst den Berg ingeschreven *om aldaar zijn domicilium te houden en het beroep van schoenmakersbaas uit te oefenen*. Hij kwam toen van Loenen aan de Vecht, was 24 jaar oud, ongehuwd en geboren in Senden in Münsterland. In 1824 trouwde hij met Maria Bouwman. Zijn ouders woonden toen nog in Senden. De moeder van Bernard gaf blijkens een *translaat eener akte den dertigsten september laatstleden in Münster voor den Curat Kapelaan van de Heilige Ludgerus Kerk gepasseerd* toestemming voor het huwelijk.³³ In 1840 woonde hij niet meer aan den Berg.

Volgens de volkstellingsgegevens van 1840 waren er waarschijnlijk nog steeds vijftien, uit Duitsland geboortige personen, in de gemeente aanwezig. De oudste op de lijst was Otto Lankmeijer, 86 jaar, geboren in Warendorp bij Osnabrück, weduwnaar van Gijsje de Haas. Hij woonde toen al langdurig in de gemeente. Op de conscriptielijst kwam hij vanzelfsprekend vanwege zijn leeftijd niet voor. In 1816 trouwde zijn dochter Emmetje met de geboren Berger Hendrik Portengen. Otto stierf ten tijde van het verzamelen van de volkstellingsgegevens, achter zijn naam op de lijst staat: *overleden*. De voormalige dagloner, aardwerker en werkmán stierf in de leeftijd van 87 jaar op 2 december 1839 in het huis genummerd 86. Misschien is met hem de laatste oorspronkelijke Bovenlander heengegaan.³⁴

Literatuur

- Franz Bölsker-Schlicht, *Die Hollandgänger im Osnabrückerland und im Emsland. Ein Beitrag zur Geschichte der Arbeiterwanderung vom 17. bis zum 19. Jahrhundert*. Beiträge zur neueren Geschichte, Band 3 (Sögel 1987).
- Franz Bölsker-Schlicht, Unsere Vorfahren als Saisonarbeider in Holland. In: *Emsländische und Bentheimer Familienforschung* 14, (1991).
- F.H. de Bruine, *De Ronde Venen. Een sociaal-geografische studie van een gedeelte van het Hollands-Utrechtse weidelandschap*. (1939).
- A. Einyneck (red), *Werken over de grens. 350 jaar geld verdienen in het buitenland* (Assen 1993).
- Hans van Deukeren, "Zegt dat den honger een scherp zwaard is". In: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1991).
- J. Lucassen, Beschouwingen over seizoengebonden trekarbeid naar het westen van Nederland. In: *TVSG*, (1982).
- J.M.M. v.d. Meere, Gastarbeid in de omgeving van Maarssen in 1811. In: *Tijdschrift van de Historische Kring Maarssen* (1980).
- Korn. Mulder, *Hannekemaaiers en kiepkerels* (Haren-GN 1973).
- Heinrich Schulte, Hollandgänger vor 200 Jahren. In: *Heimat Jahrbuch des Kreises Bersenbrück*, (1970).

16. J.M.M. de Meere, *Gastarbeid ...* (1980).
17. O.S. Knottnerus, *Wanderarbeider*, p.19.
18. Els N.G. van Damme, Het buitenverblijf "Schulpenburg" in Overmeer. In: *Winnon*, nr 26, (1997).
19. SAGV, OA NdB, inv.nr. 35, Dorpslasten.
20. SAGV, archief Nederlands hervormde gemeente, inv.nr. 5, lidmatenregister.
21. SAGV, GA NdB, inv.nr. 9. Ingekommen stukken, 10 jan. 1822.
22. SAGV, GA NdB, volkstelling 1830.
23. SAGV, GA NdB, inv.nr. 58, Correspondentie.
24. SAGV, GA NdB, registers burgerlijke stand, akten van overlijden, 1819.
25. SAGV, OA NdB, inv.nr. 31.
26. SAGV, GA NdB, inv.nr. 10, 20 april 1828, en registers burgerlijke stand, akten van overlijden, 1839.
27. SAGV, GA NdB, inv.nr. 10, 19 aug. 1826.
28. SAGV, GA NdB, registers burgerlijke stand, akten van huwelijksluiting.
29. SAGV, GA NdB, volkstelling 1830.
30. RANH, archief notaris Dirk v.d.Horst, Weesp, 3 maart 1841.
31. SAGV, GA NdB, registers burgerlijke stand, akten van overlijden, 1834.
32. SAGV, oud rechterlijk archief Nederhorst, inv.nr. 3359 (1801) / GA NdB, inv.nr. 7 (1812) en inv.nr. 9 (1824 en 1825) / RANH, archief notaris R.Papegaay, Weesp, 3 mrt.1815) / Jan Baar, *Nu, gij bouwt niet uit wereld* (Nederhorst den Berg 1990).
33. SAGV, GA NdB, inv.nr. 9 (1822).
34. SAGV, GA NdB, volkstelling 1840, en registers burgerlijke stand, 1839.

Noten

1. J.M.M. de Meere, *Gastarbeid ...* (1980).
2. Idem.
3. J.Lucassen, *Beschouwingen ...* (1982).
4. F. Bölsker-Schlicht, Onze voorouders als seizoenarbeiders naar Holland. In: A. Einyneck (red.), *Werken over de grens*, p.25.
5. Franz Bölsker-Schlicht, *Die Hollandgänger ...* (1987).
6. Streekarchief voor het Gooi en de Vechtstreek te Hilversum (SAGV), Oud-archief Nederhorst den Berg (OA NdB), inv.nrs. 6, 39 en 40.
7. F. Bölsker-Schlicht, *Unsere Vorfahren...*, p.33.
8. O.S. Knottnerus, *Wanderarbeider*. In: A.Einyneck (red.), *Werken over de grens*, p.17.
9. Rijksarchief in Noord-Holland (RANH), archief Departementaal Bestuur Zuiderzee, inv.nr 319.
10. Idem.
11. J. Krol, *De geschiedenis van Nederhorst den Berg* (Nederhorst den Berg 1949).
12. Jan Baar, *Nu, gij bouwt niet uit wereld* (Nederhorst den Berg 1990).
13. SAGV, gemeentearchief Nederhorst den Berg (GA NdB), inv.nr. 9. Ingekommen stukken, 8 sept. 1824.
14. SAGV, GA NdB, inv.nr. 60. Correspondentie.
15. Evert Boeve, *de Googelaars* (1997) p.130.

De buitenplaats 'Overmeer' in Nederhorst den Berg, gebouwd en bewoond door migranten, 1700-1845

Els N.G. van Damme

Vanaf de 16e eeuw had er een belangrijke migratie plaats vanuit het oosten van de Republiek en de aangrenzende gebieden in Duitsland naar het welvarende Holland. Veelal waren economische redenen de drijfveer voor het maken van deze trek. In andere gevallen waren er religieuze achtergronden, zoals bij de Hugenoten, die uit zuidelijke streken kwamen. In een stad als Amsterdam bestond na 1650 meer dan de helft van de bewoners uit immigranten. In de 17e eeuw was ongeveer 60% van deze nieuwkomers van duitse nationaliteit.¹ Veelal brachten zij vakkennis mee die het hen mogelijk maakte vrij spoedig actief deel te nemen aan onze samenleving. Onder hen waren vooral in de stad veel ambachtlieden zoals bakkers, schoenmakers en kleerma-

kers. Op het platteland, zoals in Weesperkarspel, vond men landbouwers en tuinlieden², maar ook kooplieden zochten onze streken op.

Nederhorst den Berg heeft eveneens veel migranten aangetrokken.³ Een aantal van hen heeft bijgedragen aan de verfraaiing van dit dorp door het stichten en onderhouden van buitenplaatsen, zoals "Schulpenburg"⁴ en "Stillhorn".⁵ Ook de bewoningsgeschiedenis van de buitenplaats "Overmeer" is door dit interessante tijdsverschijnsel gekleurd en is door verschillende migranten bewoond geweest.

Een van de prenten van P.J. Lutgers in zijn "Gezigten aan de rivier de Vecht" uit 1836

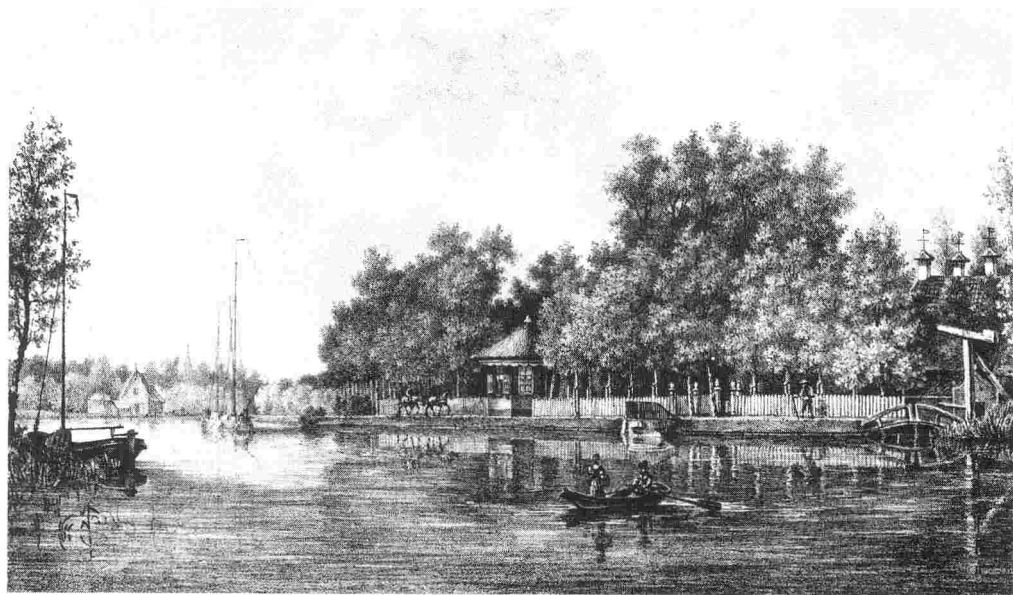

Fig. 1. Buitenplaats 'Overmeer', litho P.J. Lutgers, 1836.

Fig. 2. Situering van de Hofsteden en Buitenplaatsen rond Overmeer in 1769 (ARA, Den Haag; OSK H50-1), met 'Overmeer', 'Wittenstein', 'Altoos Dankbaar' (1), 'Stilhorn' (2), 'Schulpenburg' (3) en 'Huis de Nes'.

toont ons vaag de buitenplaats "Overmeer" te Nederhorst den Berg (fig.1). Dit huis was prachtig gelegen aan de Vecht, langs het jaagpad in de buurtschap Overmeer. Aan de overkant lagen de Hofsteden "Wittenstein" en het nu nog steeds gave "Altoos Dankbaar". Uitziend naar rechts langs de Vecht zag men de buitenplaats "Stilhorn" liggen op het "Eiland" tussen de Vecht en de toenmalige Reevaart. Links waren de contouren van "Schulpenburg" waar te nemen en even daar voorbij lag het huis "De Nes" (fig.2). Een prachtig ensemble, waarvan heden nog slechts de twee genoemde Hofsteden zijn overgebleven.

Zoals op de prent te zien is, was het huis "Overmeer" omgeven door een hek. Paarden trekken een groot zeilschip voort, en passeren juist de koepel van de buitenplaats. We zien vaag het dak met de vier schoorstenen. Dergelijke schoorstenen had men vaak in die tijd.

Het nabijgelegen "Vreedenhorst" langs de Vecht in Vreeland ziet er bijvoorbeeld nog zo uit (fig.3). Zo'n dak vertelt ons niet hoe het huis "Overmeer" er verder uitgezien kan hebben. Daarvoor beschikken we slechts over een tweetal documenten, boedelbeschrijvingen uit 1815⁸ en 1844⁹, waaruit wij een indruk kunnen krijgen over de indeling van het huis "Overmeer". In 1815 wordt gewag gemaakt van een binnenkamer, een binnenvertrek (omschrijvingen die in de 18e eeuw gebruikelijk waren), nog een ander vertrek, een kelderkamer, een zolder en een slaapkamertje. Mogelijk had het huis nog de traditionele indeling in een voor- en een achterhuis, een zolder en een kelder. In de beschrijving van de staat van bebouwde eigendommen uit 1819, die werd gedaan ten behoeve van de belastingen, worden 21 deuren en vensters vermeld.⁸ In 1844 lijkt het huis uitbreidingen te hebben

Fig. 3. 'Vreedendorst' in Vreeland.

ondergaan. Er wordt een zolder, een slaapkamer, een logeerkamer, een 'Heerenslaapkamer', een suite, een gang, een zijkamer en een kelder beschreven. De keukenattributen bevonden zich in de kelder. Er waren dus drie woonlagen: een souterrain, een eerste verdieping en een zolder.

Bewoningsgeschiedenis

1700-1723

Het oudste gegeven over deze buitenplaats dat in de archieven werd teruggevonden, stamt uit 1700. Pieter van Egeren, van wie we verder weinig weten, koopt van de schout van Nederhorst, Johan van Soesdijk, in juni 1700⁹ in Overmeer een 'gedestruerd erfje', een stukje ruigte waarop vermoedelijk een bouwsel gestaan had of nog stond. Servaes Grijperse, daartoe gemachtigd door Pieter van Egeren, verkoopt in 1713 datzelfde erfje aan Isack Schauff.¹⁰ Het erfje was gelegen tussen het zandpad langs de Vecht en de Wagenweg en

de bezitter ervan was verplicht jaarlijks 20 stuivers te betalen aan de kerk van Nederhorst. Het lijkt erop dat Isack Schauff hier de kiem heeft gelegd voor het latere "Overmeer".

Isack (van) Schauff was afkomstig uit Stolberg in Duitsland en woonde na zijn huwelijk met Cornelia Bouwerijde in Amsterdam op de Fluwelenburgwal nabij de Pijlsteeg. Eind 1691 lieten zij een langst levende testament opmaken, toen Cornelia 'het uiterste swanger' was.¹¹ Zij kregen uiteindelijk 9 kinderen.

De familie Bouwerijde had meer bezittingen in Overmeer. Ten zuiden van het eigendom van Isack Schauff lag een stuk land van Johan Bouwerijde, een broer van Cornelia. Deze Johan woonde ook in Amsterdam en werd daar op 7 november 1684 in het poortersboek ingeschreven. Hij was droogscheerder van beroep. Hij had dus een bedrijf waar met behulp van een lakenschaar de gewezen lakense stoffen werden geschoren. Vader Bartholomeus Bouwerijde liet in 1709 na zijn overlijden een huis en erf na dat de naam: 'de Bouwerijde'

droeg.¹² Dit huis is niet geïdentificeerd en kan in die tijd al heel oud geweest zijn, want er bestonden reeds oude brieven van.¹² Wellicht betrof het eerder genoemde 'gedestrueerde erfje' dezelfde locatie, en was dit oude gebouw inmiddels sterk vervallen.

Isack Schauff is betrekkelijk jong gestorven. Hij werd in 1721 in de Oude Kerk in Amsterdam begraven, zijn vrouw overleefde hem 24 jaar. Hij liet als erfgenamen na zijn vrouw, drie minderjarige kinderen: Michiel, Bartholomeus en Agnita, een minderjarige zuster Cornelia Schauff en een buitenslands verblijvende broer François.¹³ Op 6 september 1723 verkocht zijn weduwe haar bezit aan Hendrik Noppen.¹⁴ Het is dan nog boerderij-achtig, want het wordt omschreven als 'Huijsinge en boomgaart, moestuin, bepotinge en beplantinge' te Overmeer. Zoals dat vaak ging met de buitenplaatsen langs de Vecht en in het Gooi, ontwikkelde zich in de loop van de 17e eeuw vanuit een boerenbehuizing een meer of minder prestigieuze buitenplaats.

1723-1774

Hendricus Noppen was wijnkoper in Amsterdam. Hij trouwde met Bartha Maaldrin(c)k, waarschijnlijk afkomstig uit Hengelo.¹⁵ Zij kregen twee zoons en een dochter.

De familie Noppen heeft meer dan een halve eeuw in dit huis geresideerd. Aanvankelijk droeg 'de Plaats' nog geen naam, maar allengs steeg de bezitting door allerlei aankopen en uitbreidingen in aanzien en groeide uit tot 'Overmeer'. Er werden stukken land bijgekocht o.a. in de Meerrijterdijkse- of Prutpolder: 1½ morgen¹⁶ en in de Blijkpolder het zogenaamde 'Geyenland', ruim 4 morgen.¹⁸ In 1759 stierf Hendricus Noppen en werd begraven in de Zuiderkerk in Amsterdam. Zijn zoons Gerrit en Hendrik Jr. erfden de bezittingen.

Gerrit woonde met zijn vrouw Geertruij van Clijnenbergh ook in Amsterdam, waar zij twee kinderen kregen. Gerrit Noppen trad als koopman in wijnen in de voetsporen van zijn vader en bekleedde in Nederhorst den Berg het ambt van schepen, dus daar zal hij ook vaak vertoefd hebben.

Hendrik was van beroep Staats Fiscaal en Secretaris van de 'Colonies des Berbice', ofwel de Sociëteit van Berbice. Dat was een kleine

Nederlandse kolonie gelegen aan de monding van de rivier de Berbice in Guyana. De kolonie werd gesticht in 1627 op instigatie van de Zeeuwse koopman Abraham van Peere voor de handel met de Indianen en werd vanuit een directie in Amsterdam geregeerd. Ter plaatse lag het beheer in handen van de gouverneur en de secretaris-fiscaal. Uit de levendige beschrijving van Bosman¹⁷ blijkt wel dat dit een zeer zwaar leven geweest moet zijn. De organisatie liet alles te wensen over, de onderkomens bestonden uit lekkende hutten, het klimaat was moordend waardoor velen ten slachtoffer vielen aan tropische ziekten ('naar de barbiesjes gaan'), de slaven die op de plantages werkten kwamen geregeld in opstand en in 1763, bij een grote slavenopstand, werden velen, ook blanken, vermoord en werd alles vernield. Een jaar na de opstand werden enkele nieuwe beambten aangesteld onder wie een secretaris-fiscaal; dat was hoogstwaarschijnlijk Hendrik Noppen. Hij trouwde in 1764 met Cornelia Raaphorst, die reeds een jaar later in Berbice overleed. Ook Hendrik overleed in Berbice in 1772. Hij liet een dochter Cornelia na, van wie een geboortedatum niet in Amsterdam is aangetroffen. Mogelijk is zij in Berbice geboren in 1865 en is haar moeder in het kraambed overleden. Cornelia trad in het huwelijk met Lodewijk Hendrik Buse, een zoon van Hendrik Janse Buse, die het in Berbice tot plantage-eigenaar bracht en een hoge administratieve post bekleedde. Dat bracht rijkdom. In 1827 wordt over zijn familie geschreven¹⁸:

'In de omliggende weilanden graasden naar gissing over de honderd koeien, destijds het bezit van de weduwe Buse, welke dood-eenvoudige, altijd werkzame en handeldrijvend hoogzuinige vrouw, waarschijnlijk weinig gedachten had, dat eene partij lediglopende aangehuwde zonen en kleinzonen thans in Europa de gebradene hanen zouden uithangen met de door haar zoo karig bijeengeschraptte millioenen'.

Gerrit en Hendrik Noppen breidden de bezittingen verder uit door in juli en augustus 1759 stukken grond bij te kopen¹⁹ ten noorden van hun 'hofstede', zoals die nu werd omschreven. Eén van die stukjes was afkomstig uit het bezit van de Rooms-katholieke kerk en werd verkocht:

'op lasten dat de Hut of het houte huisje dat op dit erf gestaan heeft en door de heren Noppen ingevolge de koopcedulle is vervoerd op Hmed. erfje gelegen voor 't land genaamt het Hammetje op laatsgenoomd erfje zal moeten blijven staan zolang de tegenwoordige bewooners Willem Sluiter en Geertruid Beukelman of één van beiden leven zullen'.

Nog in 1772 wordt een boerenhuis aan het bezit toegevoegd met alle toebehoren, inclusief koehokken¹⁹, maar in datzelfde jaar sterft Hendrik in Berbice.

Zijn tweede vrouw: Johanna Brouwer, stamde uit Utrecht en verkreeg na zijn dood het poorterschap in Amsterdam op 7 april 1775.²⁰ Op 24 september 1774 verkoopt zij haar helft van het 'Plaatsje Overmeer' aan haar zwager Gerrit Noppen.²¹ De andere helft was door erfenis al zijn eigendom. Enkele jaren later, op 25 oktober 1777, werd door notaris Jan Harmen uit Amsterdam in opdracht van Gerrit Noppen de 'Plaats genaamt Overmeer' verkocht aan Jean François Bentink.²² Gerrit Noppen machtigde de schepen Jan Hardewel om de verkoop te regelen. Waarschijnlijk was het met Gerrits gezondheid niet meer zo best gesteld. Hij werd namelijk kort daarna begraven in Amsterdam op 't Droogdok in een eigen graf. Op 31 mei 1780 verkocht zijn weduwe de verdere bezittingen, o.a. het weiland met de Hut, ook aan Joan Francois Bentink.²³

1777-1806

Joan Francois Bentink ging wonen op 'De Plaats Overmeer'. Hij was afkomstig uit Oldenzaal en daarmee een voorbeeld van een migrant uit het oosten van de Republiek der Zeven Provinciën. Meinardus Albertus Bentink, zijn vader, was daar koster in de Plechelmuskerk. Joan kwam op zeker moment naar Amsterdam en woonde er op de Achterburgwal. Hij trouwde met Maria Curtenius, de dochter van de Amsterdamse predikant en hoogleraar Prof. Dr. P. Th. Curtenius, woonachtig op de Binnen Amstel. Hij werd er in 1765 'Clerq ter Thesaurie Ordinair'²⁴ en later boekhouder en thesaurier van Amsterdam. Zij kregen tien kinderen.

Toen Joan Bentink op 25 oktober 1777 'de

Plaats genaamt Overmeer' kocht omvatte het complex een huis, een tuinhuiswoning, een tuinhuis, stalling, en een tuin met bepoting en beplanting. Het bestond uit vier percelen die erfpacht verschuldigd waren aan het Huis Nederhorst, jaarlijks f9 en 2 stuivers. Behalve deze buitenplaats schafte hij zich een blekerij aan²⁵ en nog een behuizing met vier morgen land.²⁷ Enige tijd later komt daar nog de buitenplaats 'Schulpenburg' bij.²⁸

In 1805 kwam het einde voor Joan Francois Bentink. Zijn zoon Meinardus Albertus wordt door diens broers Petrus Curtenius en Joan Francois jr. gemachtigd om het bezit te verkopen.²⁹

Joan François heeft ongetwijfeld veel aan het aanzien van 'Overmeer' en dus aan de buurtschap Overmeer bijgedragen. Het huis was verder verfraaid tot een 'buitenplaats' met herenhuis, tuinhuiswoning, koetshuis, stallingen, een koepel, menagerie, Engels plantsoen, slingerbosjes, moes- en broeituinten en verdere betimmering, bepoting en beplanting. Het huis werd verkocht op 16 juni 1806 aan de Heer Hendrik Willem Henke wonende te Amsterdam.³⁰

1806-1808

Hendrik Willem Henke behoorde tot de Evangelisch-Lutherse kerk. Ook hij kwam uit een Duitse migrantenfamilie. Hendrik trouwde met Maria de Gorter en haar moeder: Susanne Descous, was van Franse afkomst (Waals-hervormd). Het huwelijk bleef kinderloos. Hendrik Henke was katoendrukker van beroep en de doorbraak van de mechanisatie in de textielnijverheid in die tijd (de industriële revolutie), zal hem mogelijk parten hebben gespeeld. Hij heeft 'Overmeer' in elk geval maar kort in zijn bezit gehad. In 1808 verkocht hij het al weer aan Hendrik Eijmer, ook uit Amsterdam, voor f2000.³¹ Hendrik Henke overleed op 31 december 1831 in het 'werkhuis', een strafinrichting, die voordien bekend stond als het 'rasphuis'. Daar werden in het 'Willige Rasphuis' ook mensen opgenomen die verpleging behoefden. Ook Hendrik Henke werd als vrijwilliger ingebracht op 23 september 1831³² 'met een briefje van de heer Frater'.³³ Zijn vrouw was zes jaar eerder overle-

Fig. 4. Portret van Jan Jacob Spöhler, kunstschilder 1811-1861, door Jacobus Ludovicus Cornel.

den en vermoedelijk was er voor hem geen andere toevlucht dan deze inrichting. Hij stierf er op 63-jarige leeftijd aan 'verval van krachten'.³¹

1808-1812

Hendrik Eijmer werd geboren in Amsterdam als zoon van Johannes Eijmer. De familie Eijmer was ook weer uit Duitsland afkomstig. Grootvader Henderik Eijmer werd in 1742 in Amsterdam als broodbakker in de poortersregisters ingeschreven³² en was afkomstig uit Hombertin in Hessen. Hij had twee zoons. Zijn zoon Arnoldus was eveneens broodbakker en zijn tweede zoon Johannes werd koopman in granen. De beide broers Arnoldus en Johannes dreven later als compagnons de 'firma Arnoldus en Johannes Eijmer, negotie in Graanen'.³³ Na de dood van Arnoldus in 1804 werd deze handel voortgezet door diens zoon Hendrik. Ook Johannes had dus een zoon Hendrik, maar deze zes jaar jongere Hendrik Jzn. werd niet bij de zaak betrokken.³⁴ Toch

noemde Hendrik Eijmer zich bij de verkoop van 'Overmeer' in 1812 koopman. Ook toen hij op 28 februari 1811 als poorter in Amsterdam werd ingeschreven³⁵ gaf hij als beroep koopman op, bij zijn trouwen noemt hij zich kantoorbediende.

Hij trouwde met Martha Philippina van Voorst uit Dodewaard, dochter van Dirk Cornelis van Voorst, die als predikant van 1796 tot zijn dood op 81-jarige leeftijd in 1833 Amsterdam als laatste standplaats had.³⁶ Reeds vóór zijn trouwen echter, werd de buitenplaats aan Jacob Spöhler verkocht.

1812-1813

Op 24 juni 1812 gaat de 'Buitenplaats Overmeer' voor f1500 over in handen van Jacob Spöhler. Ook zijn vader, Jan Jacob, was weer van Duitse origine: hij kwam in 1773 naar Amsterdam uit Wanger en was kleermaker van beroep.³⁷

Jacob was makelaar te Nederhorst den Berg.³⁸ Gezien zijn beroep lijkt het waarschijnlijk dat hij in het pand als handelsobject geïnteresseerd was, of hij er gewoond heeft is

onzeker. Jacob kreeg met zijn vrouw Maria Musculus vier dochters en een zoon, waarvan er twee (in 1805 en 1808) in Amsterdam werden geboren, de anderen daarna in Nederhorst den Berg, evenwel al vóór 1812 toen het huis in zijn bezit kwam. Dus mogelijk werden deze kinderen in een ander huis geboren, misschien ook werd de buitenplaats aanvanke-lijk door Spöhler gehuurd.

Jacobs vrouw stierf in 1833, waarna hij hertrouwde met Hilke Tobias. Zijn zoon Jan Jacob (fig. 4), op 7-11-1811 in Nederhorst den Berg geboren, werd een begenadigd kunstschilder. Van hem hangt een *Winterlandschap* in Teylers Museum in Haarlem.³⁹ Slechts één jaar na aankoop werd 'Overmeer' weer verkocht aan Johannes de Wit uit Amsterdam voor f1100.⁴⁰

1813-1819

Johannes de Wit was meestertimmerman, woonachtig aan de Prinsengracht in Amsterdam. Hij ging de buitenplaats zelf bewonen

samen met zijn vrouw Willemiena van den Wijngaard en zijn op 24 april 1796 te Amsterdam geboren dochter Willemiena. Deze dochter trouwde in Nederhorst den Berg met Jan Jacob Schottelink en uit de verdere geschiedenis blijkt dat dit echtpaar ook op 'Overmeer' woonde.

Verschillende leden van de familie Schottelink bekleedden in Nederhorst den Berg voor- aanstaande functies. Deze familie kwam oorspronkelijk uit Rijssen (Ov.). Grootvader Jan Schottelink migreerde naar Nederhorst den Berg, waar hij schepen werd. Eén van zijn zoons: Jacob bracht het tot 'secretaris dezer Heerlijkheid', zijn zoon Gerrit had een negotie in tabak in Amsterdam. Hun moeder, Maria ten Hove, was een buitengewoon lange vrouw, over wie in de overlijdensacte staat: 'NB staat boven omdat de kist extra lang wesend onder niet in kon'.

De bewoner van 'Overmeer', Jan Jacob Schottelink, handelde samen met zijn vader Gerrit Janszoon in tabak, maar niet lang. Na minder dan één jaar huwelijk stierf hij op 21-4-1814 in een huis aan de Weesperstraat bij de Kerkstraat in Amsterdam. Het is niet duidelijk of dit een bedrijfspand was of wellicht een tweede woning. Er is veel aan hem gedokterd: de dokter, de chirurgijn en twee apothekers brachten samen ruim f69 in rekening¹³, wat voor die tijd een heel bedrag was. Ter vergelijking moge dienen het jaarlijks inkomen van een dienstbode, dat in die tijd varieerde van f25 tot f47.¹⁴ Jan Jacob liet een minderjarige, zwangere vrouw na. Het kind, ook Jan Jacob geheten, werd op 14 oktober 1814 in Nederhorst den Berg geboren.

Omdat Willemiena de Wit in gemeenschap van goederen getrouwd was moest er een inventaris van de nalatenschap van haar man worden gemaakt, mede ten behoeve van het pasgeboren zoonje.¹⁵ Wij krijgen daardoor een inzicht in de welstand van dit jonge gezin. Wij treffen er geen voorwerpen van culturele betekenis in aan, zoals schilderijen, boeken of muziekinstrumenten. Men moet echter wel bedenken, dat in het algemeen de meubilering van de buitenhuizen niet opwoog tegen die van de huizen in de stad.¹⁶ Wellicht gebruikte men zelfs oud meubilair uit het stads-huis. Er was op het buitenverblijf minder be-

hoefte aan vertoon en het accent lag vaak meer op de tuin, waarin soms prachtige ontwerpen werden gerealiseerd. Het is evenwel onzeker of dit gezin ook welens in de stad woonde, hoewel Jan Jacob bij zijn overlijden in Amsterdam vertoefde.

De kostbaarste meubelstukken die we op de buitenplaats aantreffen zijn een kabinet (f60) en een chiffonnière (f40), beide in 'de binnenkamer'¹⁷, wat waarschijnlijk het belangrijkste vertrek was. In deze kamer stonden twaalf stoelen en twee fauteuils; men was gewoon om in representatieve vertrekken veel stoelen voor de ontvangst van gasten te hebben. Er bevond zich ook serviesgoed, textiel en kleding in. Er wordt niet gesproken over kasten of een kabinet. In een ander binnenvertrek stond een kabinetorgel (f80) en een bureau. Aan serviesgoed vinden wij in deze ruimte een porceleinen theeservies en een gelakt servies. In de kelderkamer stond een vuurhaard en verder vinden we daar een pendule en twee schuiftafels. In een slaapvertrek stond een bed (f120), vanwege de kostbare stoffering meestal een duur stuk. Beddegoed en textiel was in die tijd duur, omdat er nog veel met de hand geweven werd. Er worden achttien beddelakens (f27) en 24 kussenslopen (f24) vermeld. Doorgaans bezat men grote hoeveelheden onderkleding, omdat het goed slechts enkele malen per jaar werd gewassen, meestal in mei als het snel kon drogen op de bleek. Zo vinden we hier onder andere 25 manshemden, 32 vrouwenhemden, twaalf witte rokken, tien zijden en katoenen japonnen en vier omslagdoeken. De waarde van alle meubilair, servies en textiel samen bedroeg f1200.

Aan goud- zilverwerk en juwelen worden genoemd twaalf zilveren lepels met het Amsterdamse grootkeur, wegende negentig loot en twaalf messen met zilveren hechten, zonder keur. Bijzondere 'juwelen' zijn een gouden zakhorloge met dito ketting, cachet en sleutel, een paar juwelen oorhangers (f275) en een gezangenboek met gouden slotjes, alles samen ter waarde van f727 en elf stuivers.

Er was echter ook een belangrijke schuld aan haar vader Johannes de Wit van f1400, hoewel deze nog eigenaar van het pand was. Mogelijk zat een overname van het huis door Schottelink in de pen. De begrafenis-kosten, de rouwkosten voor de weduwe en de kraam-

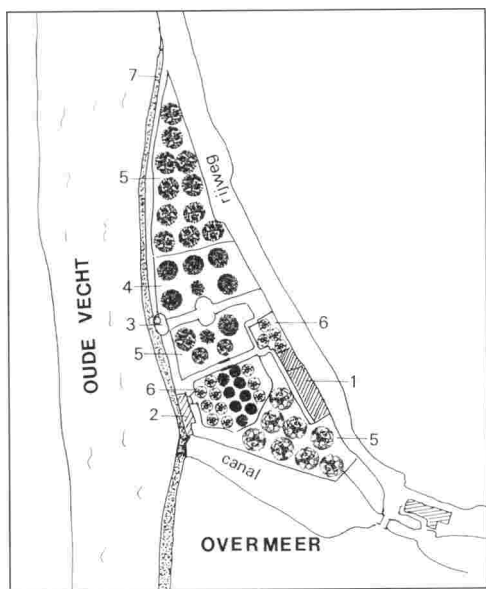

Fig. 5. 'Tuin van 'Overmeer', naar kadasterkaart ca 1818.¹⁷

kosten en dokterskosten bedroegen ruim f687. Er was geen geld in huis en het is duidelijk dat de jonge weduwe niet in een comfortabele positie achterbleef en wellicht ook haar vader niet. Het huis werd dan ook spoedig hierna verkocht (op 19 februari 1818) aan Hendrik Spaarenberg, meestermetselaar en Pieter van Leeuwen, smidsbaas, beiden uit Loenen.¹⁶ Zij kochten in deze omgeving vaker hofsteden aan en veelal was daarmee het einde van het pand getekend. Voor 'Overmeer' was de tijd echter nog niet gekomen. Vrouwe Hendrica Judith Baasdorp liet haar oog erop vallen. Waarschijnlijk had zij een grote voorliefde voor de tuin. En de tuin zal in die tijd ook wel fraai geweest zijn. Uit de kadasterkaart van ca 1818 en de bijbehorende beschrijving¹⁷ krijgen we daarvan een beeld (fig.5). Er waren bospartijen, moestuinen en een boomgaard, doorsneden door lanen. Judith Baasdorp kocht het huis voor f1900 met nog een groot aantal losse goederen ten bedrage van f500, die tot de aanvaarding van de koop moesten worden gereserveerd. Dat waren materialen voor de bewerking van de tuin, druiven- en perzikencassen, dierenhokken, 150 potten met bloemen en 'Laurierboomen

in tobbens'. Judith Baasdorp was de echtgenote van makelaar Gerardus Blancke en werd door hem 'tot het passeren en teekenen geautoriseerd' waarna de overdracht plaatsvond op 17 oktober 1819.¹⁸

1819-1845

De economische neergang veroorzaakte bij velen in deze tijd financiële problemen. Vrijwel alle toen bestaande buitenplaatsen in Nederhorst den Berg vielen eraan ten slachtoffer. Bij zulke gelegenheden verscheen makelaar Gerardus Blancke. Hij bezat bij zijn dood in 1844, zo blijkt uit zijn nalatenschap⁷, bijna alle buitenplaatsen in Nederhorst den Berg en een groot aantal huizen in Nederhorst den Berg en in Amsterdam. In Amsterdam had hij ook een woning op de Oudezijds Achterburgwal bij het Waalse pleintje. Hij was een rijk man, had in Amsterdam een inboedel ter waarde van ruim f8600, schilderijen ter waarde van f2780 en bezat voor vele tienduizenden guldens aan effecten en obligaties.

De buitenplaats 'Overmeer' was één van de grote objecten die de familie bezat in Nederhorst den Berg en zij hebben er een goed leven geleid, want 'Overmeer' werd door de familie Blancke zelf bewoond.⁷ De inboedel daar werd na de dood van Gerardus getaxeerd op bijna f4000. Er waren veel mahoniehouten stoelen en trektafels, veel spiegels, serviesgoed en glaswerk. In de kelder, waar ook de keukenspullen stonden, bevond zich een wijnvoorraad geschat op f550, bestaande uit rode wijn, champagne, rijnwijn, madeira en kirschwasser. Er stonden in de stal twee paarden, een calèche en een chaise en er liepen 24 kippen rond. In de koepel stonden de tuinbanken en -stoelen en voetenbanken.

Gerardus Blancke was Amsterdammer van geboorte. Zijn eerste vrouw, Maria Bellosta, met wie hij drie zonen kreeg, stierf in 1812. Hij hertrouwde met Henderica Judith Baasdorp uit Amsterdam. Zij gingen wonen op 'Overmeer' en kregen daar een zoon en een dochter. Beide kinderen stierven echter na minder dan een maand. Spoedig na de dood van Gerardus werden door zijn zoons uit zijn eerste huwelijk alle bezittingen in openbare verkoop gebracht.¹⁹ Daaronder bevond zich ook 'Overmeer'. Dit ging voor f5300 naar

Laurens Krook, meestertimmerman en molenaar in Loenen.¹⁰ Het was het einde van 'Overmeer'.

Op donderdag 12 juni 1845 verscheen Aart Jacob Croll, notaris in Ankeveen op de buitenplaats 'Overmeer' ten verzoeken van de Heer Laurens Krook

'om in publieke veiling te verkoopen een partij afbraak van dezelve Hofstede afkomstig, zoomende een Steenen Koepel om afgebroken te worden'.¹¹

Heden rest ons slechts het nog bestaande jaagpad als herinnering.

Bronnen

- Ad Knotter, 'Vreemdelingen in Amsterdam in de 17e eeuw', in: *Holland* 27 (1995) pp. 219-235.
- Jan Lucassen, 'Tijdelijke of permanente vestiging van Duitsers in Holland', in: *Holland* 27 (1995) pp. 254-262.
- Mededeling van Jan Baar.
- Els N.G. van Damme, 'Het buitenverblijf "Schulpenburg" in Overmeer', in: *Werinon* 26 (1997) pp. 674-686.
- Els N.G. van Damme, 'Het buitenplaatsje "Stilhorn" in Nederhorst den Berg', in: *Werinon* (in voorbereiding).
- RANH. Not. Roelof Papegaaij, Weesp, 1815; 185:413.
- GA Not. Daniël Cornelis Santhagens, Amsterdam, 1844; inv.nr.20237.
- OA Ned.d.Berg 228.
- SAGV, ORA Ned.d.Berg 3352:74.
- SAGV, ORA Ned.d.Berg 3352:177.
- GA Not. Wilhelmus Sijlvius Amsterdam, 1691; inv.nr. 4901.
- SAGV, ORA Ned.d.Berg 3352:140.
- SAGV, ORA Ned.d.Berg 3353:6.
- SAGV, Ned.d.Berg IIG k1.
- SAGV, ORA Ned.d.Berg 3357:29.
- SAGV, ORA Ned.d.Berg 3356:77,78.
- L. Bosman, *Nieuw Amsterdam in Berbice (Guyana). De planning en bouw van een koloniale stad, 1764-1800*, Hilversum 1994. Zeven Provinciënreeks dl 9.
- SAGV, ORA Ned.d.Berg 3357:26,28.
- SAGV, ORA Ned.d.Berg 3357:239.
- GA Poortersboek A'dam 26:35 (1775).
- SAGV, ORA Ned.d.Berg 3357:298.
- SAGV, ORA Ned.d.Berg 3358:82.
- SAGV, ORA Ned.d.Berg 3358:216.
- Jonkhr. van Kinschot, 'Aanteekeningen betreffende de afstammelingen van Gerrit Bentin(c)k' in: *Ned. Leeuw* 1908, pp. 36-41.
- GA Poortersboek A'dam 24:18 (1765).
- SAGV, ORA Ned.d.Berg 3359:241.
- SAGV, ORA Ned.d.Berg 3359:385.
- SAGV, ORA Ned.d.Berg 3359:59.
- GA Not. Jan Frelich Amsterdam, 1806; inv.nr. 19302:33.
- GA Not. Jan Frelich Amsterdam, 1806; inv.nr. 19302:34.
- SAGV, ORA Ned.d.Berg 3360:167.
- GA inv.nr. 347:163.
- GA inv.nr. 347:135.
- GA inv.nr. 347:212.
- GA Poortersboek A'dam 28:109 (1783).
- GA Not. Pieter Berkman Amsterdam, 1804; inv.nr. 17655:350.
- GA Poortersboek A'dam 31:142 (1811).
- E.A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816*, Dordrecht 1996. I: Predikanten.
- GA Poortersboek A'dam 26:310 (1773).
- GA Not. Salomon Dorper, 1812; inv.nr 19710:30.
- Teylers Museum Haarlem, *Agenda* 1997.
- RANH. Not. Jacobus Brascamp, Weesp, 1813; inv.nr. 185:5348.
- RANH. Not. Roelof Papegaaij, Weesp, 1815; inv.nr. 185:413.
- G.J. Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving in de late achttiende eeuw*, Franeker 1989.
- Margo Hartevelt, 'Tussen pracht en praal', Doctoraalscriptie UvA, 1993.
- RAU. Not. Johannes Sanderson, Loenen, 1818; inv.nr. R34-I:998 nr.15.
- RANH Minuutplan Nederhorst den Berg ca 1818 (C3) en OAT.
- RAU. Not. Johannes Sanderson, Loenen, 1818; inv.nr. R34-I:998 nr.106.
- GA Not. Daniël Cornelis Santhagens, 1844; inv.nr. 20238.
- RANH. Not. Aart Jacob Croll, Ankeveen, 1845; inv.nr. 186:25:303.

Afkortingen bij bronverwijzingen:

GA Gemeentearchief Amsterdam
 RANH Rijksarchief Noord-Holland te Haarlem
 RAU Rijksarchief Utrecht te Utrecht
 SAGV Streekarchief Gooi en Vechtstreek te Hilversum

Met dank aan Jan Baar voor het ter beschikking stellen van zijn gegevens over 'Overmeer'.

Bijlage: Genealogische data van de achtereenvolgende bewoners/eigenaren van 'Overmeer'

A. Isack (van) Schautff, geb. Stolberg, begr. A'dam 17-5-1721; tr. A'dam 9-6-1691 Cornelia Bouwe-
rije, geb.?, begr. A'dam 15-6-1747

Uit dit huwelijk ged. te A'dam:

1. Michiel, 17-11-1692
2. Bartholomeus, 5-7-1693
3. Isaak, 7-11-1694
4. Ageneta, 17-11-1697
5. Francois, 23-9-1699
6. Cornelia, 6-11-1701
7. Pieter, 29-4-1703
8. Anna Maria, 9-11-1704
9. Anna Maria, 13-1-1707

B. Hendrikus Noppen, ged. A'dam 19-12-1691, begr. A'dam 16-2-1759, zn. van Geraerd Claesz. Noppen en Magdalena de Keijzer; tr. A'dam 11-3-1723 Bartha Maaldrin(c)ks, geb. wrsch. Hengelo.

Kinderen ged. te A'dam:

1. Gerrit, 21-4-1724, begr. A'dam 9-12-1777 tr. Haarlem 14-6-1750 Geertruij van Clijnenbergh, geb. Haarlem, overl. Haarlem 26-6-1805

Kinderen ged. A'dam:

- Hendrina Bartha, 2-5-1751
- Jan Melgior, 10-8-1753

2. Magdalena Maria, 20-6-1725, tr. Christiaan Albert Troichen

3. Hendrik, 29-1-1730, overl. Berbice, 20-11-1777 tr. 1) A'dam 26-12-1764 Cornelia Raaphorst, ged. A'dam 15-11-1737, overl. Berbice 10-12-1765 2) Johanna Brouwer, ged.

Kind: Cornelia, geb. wrsch. Berbice ca 10-12-1765

C. Joan François Bentink, ged. Oldenzaal 6-3-1743, overl. A'dam 19-2-1805, zn. van Meinardus Albertus Bentink en Gijsbartha Johanna Reinjack; tr. A'dam 10-6-1765 Maria Curtenius, geb. Deventer 28-8-1743, begr. A'dam 1-6-1797

Kinderen geb. te A'dam:

1. Gisbertha Johanna, 26-1-1766
2. Catharina, 25-9-1767, tr. Nicolaas Obbes
3. Magdalena Albertina, 22-3-1769, ongeh.
4. Petrus Curtenius, 6-10-1772, tr. Gabrielle Wilhelmina Elizabeth Zanders
5. Maria, 29-8-1774
6. Joan François, 20-11-1776
7. Meinardus Albertus, 26-4-1778
8. Alijda, 15-7-1781
9. Gijsberta Jacoba, 25-6-1783
10. Petronella Abigaïl, 6-11-1770, tr. Hugo van Kinschot

D. Hendrik Willem Henke, ged. A'dam 20-5-1772, overl. A'dam 31-12-1831, zn. van Hendrik Henke en Catharina Bröumans; tr. A'dam 17-2-1797

Maria de Gorter, geb. A'dam 23-2-1766, overl. A'dam 24-12-1824

Het huwelijk was kinderloos.

E. Hendrik Eijmer, ged. A'dam 24-9-1788, overl. A'dam 6-7-1873, zn. van Johannes Eijmer en Anna Margaretha Stree; tr. A'dam 10-11-1813 Martha Philippina van Voorst, geb. Dodewaard 1791, overl. A'dam 21-1-1864

Kinderen ged. te A'dam:

1. Johannes Hendrik, 1-11-1814
2. Dirk Cornelis, 15-5-1816
3. Jacob, 15-11-1817
4. Martha Philippina 23-5-1822

F. Jacob Spöhler, ged. A'dam 31-3-1780, overl. A'dam 26-7-1855, zn. van Jan Jacob Spöhler en Geertruij Hoopman; tr. 1) A'dam 19-10-1804 Maria Musculus, ged. A'dam 29-3-1775, overl. A'dam 25-1-1833 2) A'dam 10-3-1837 Hilke Tobias, wed. Fransoos van Teunenbrock, geb. Emden 1789

Kinderen (1):

1. Jacoba Geertruij, A'dam 1-9-1805
2. Maria, A'dam 29-12-1808
3. Susanna Helena, Nederhorst den Berg 2-10-1810
4. Jan Jacob, N.d.B. 7-11-1811, overl. A'dam 15-6-1866; tr. Catharina Wilhelmina Elisabeth Giethoorn
5. Susanna Helena, N.d.B. 15-3-1813

G. Johannes de Wit, geb. ca 1753; tr. Wilhelmina van den Weijngaard

Kind geb. te A'dam:

Willemiena, 20-4-1796

H. Jan Jacob Schottelink, overl. A'dam 21-4-1814; tr. Nederhorst den Berg 16-5-1813 Willemiena de Wit (zie g)

Kind geb. te Nederhorst den Berg:

Jan Jacob, 14-10-1814, overl. A'dam 1-11-1867

I. Gerardus Blancke, ged. A'dam 2-1-1769, overl. A'dam 16-6-1844, zn. van Bernardus Blancke en Elisabeth Kuytenbrouwer; tr. 1) A'dam 13-7-1792 Maria Bellosta 2) A'dam 11-3-1815 Henderica Judith Baasdorp, ged. A'dam 6-1-1786, overl. A'dam 9-6-1825 3) A'dam 11-7-1826 Elisabeth Joanna Homan

Kinderen ged. te Nederhorst den Berg (van 2):

1. Leonardus Jacobus, 14-8-1821, overl. 10-9-1821
2. Johanna Jacoba, 16-5-1823, overl. 17-5-1823

J. Laurens Krook, geb. Loenen 10-8-1822, overl. Loenen 1-9-1864

A.J. Bakker, Larens eerste forens?

De directeur van een Drents glasimperium

Karel Loeff

Wie vanuit Bussum Laren binnenrijdt heeft even het idee dat de tijd is blijven steken. De met klinkers bestrate Naarderstraat wordt omzoomd door bomen, net als honderd jaar geleden. Aan de linkerkant ligt, verscholen tussen de bomen, een oude buitenplaats genaamd Larenberg. Rechts ligt op het hoogst vooraan een groot bosperceel met een enkele bungalow. Het is op deze plaats dat meer dan honderd jaar geleden de familie Bakker zich vestigde.

A.J. Bakker streek met zijn gezin neer op het Laarderhoogt, werd raadslid in Laren en was directeur van een grote glasfabriek in Nieuw Buinen. Nu herinnert bijna niets meer aan de eens zo machtige Amsterdamse industrieel, die Laren tot **zijn** dorp maakte.

De familie

Antonius Johannes Bakker wordt op 3 mei 1853 te Amsterdam geboren. Zijn vader is Cornelis Anthonius Bakker, zijn moeder Ardina van Well. Het gezin woont aan de Gelderschede, in een groot, typisch Amsterdams grachtenpand. Op 11 mei 1876 huwt A.J. Bakker in Amsterdam Lotharina Wilhelmina Margaretha Ebell. De familie Ebell heeft een importbedrijf. Uit het huwelijk komen acht kinderen voort, zes jongens en twee meisjes, te weten:

1. Johannes Hendrikus (Hendrik)
2. Anthonius Johannes (Jo)
3. Johannes Fredericus (Frederik)
4. Ardina (Dientje)
5. Cornelis Anthonius (Anton)
6. Lotharina Wilhelmina Margaretha (Lotje)
7. Fredericus Lodewijk Augustinus (Guus)
8. George Diederich (George)

Het wonen aan de gracht zorgt ervoor dat A.J. Bakker in 1884 op bijzondere wijze in het nieuws komt. De krant doet verslag van de volgende gebeurtenis:

De heer Bakker, wonende op de Gelderschede, redde heden, tegen het middaguur een 8-jarigen knaap, die in de gracht was gevallen. Zonder aarzelen en geheel gekleed sprong hij, den knaap in zinkenden staat ziende, te water, en bracht den drinkeling behouden aan wal.

De onderscheiding, die hij hiervoor kreeg, droeg hij altijd op zijn revers. Later komt Bakker vaker in het nieuws. Hij wordt niet alleen directeur-eigenaar van een glasimperium, maar ook gemeenteraadslid en bovendien een prominente Laarder.

Vestiging in Laren

Antonius Bakker is een harde werker. Hij werkt zo hard, dat het leven in de stad voor hem een last gaat worden. Hij besluit om buiten te gaan wonen en de rust van de natuur te zoeken. Het eerste idee is om naar Baarn te

A.J. Bakker.

Bakker ontwikkelde zich tot een fervent liefhebber van de paardensport.

gaan. Baarn is al eerder dan Laren door de ontsluiting van het spoor een aantrekkelijke vestigingsplaats voor rijke industriëlen. Vele Amsterdammers vestigen zich in de pas ontwikkelde Baarnse villaparken, zoals het Amaliapark, het Prins Hendrikpark en het Wilhelminapark.

De familie Bakker zal Baarn echter nooit als vestigingsplaats kiezen. Tijdens de rit met het rijtuigje maken zij een tussenstop in Laren en uiteraard belanden zij in het hotel van Jan Hamdorff. Het is Hamdorff die de familie Bakker uit het hoofd praat om in Baarn te gaan wonen. Hijzelf heeft bovendien net iets in de aanbieding wat de Bakker's wel zal aanspreken. En zo gebeurt het: Hamdorff verhuurt aan de familie Bakker voor drie maanden een houten huis met koetshuisje op het Laarderhoogt. En daarvoor ontvangt hij maar liefst f300,-.

De bouw van een villa

Het bevalt de Bakker's goed in Laren. Zo goed, dat men besluit het geheel te kopen.

Het perceel bos waarop het huis staat telt zo'n 24 hectare. Over het houten huis zijn ze echter minder te spreken. En zo komt het dat Antonius Bakker in 1889 besluit een stenen villa te laten bouwen. De villa wordt aanbesteed en de hoogste inschrijver is B. van Schadewijck te Hilversum, die het huis wil bouwen voor f8.865,-. De laagste inschrijver is H.J. Wansing, die ruim duizend gulden daaronder zit. Hij zal de villa bouwen en ontvangt daarvoor f7.674,-. Schoonheidscommissies bestonden in die tijd nog niet, maar architect Jurriens oordeelt zelf in de krant over zijn eigen werk 'dat het een fraaie villa zal worden'. De eerste steen werd door Ardina, 6 jaar oud, gelegd op 12 februari 1890.

Bakker is een fanatiek zwemmer, maar ontwikkelt zich ook als een fervent liefhebber van de paardensport. Het koetshuis bevat zo'n vier paarden, die behalve om de rijtuigen te trekken gebruikt worden om op de hei te gaan rijden. Behalve paarden fokt Bakker Deense doggen. Naast het huis bevond zich op het gazon een duiventil. Een hindernis op het gazon maakte het gras geschikt om met de paarden te oefenen.

De villa 'Laanderhoogt'.

De glasfabriek

In 1891 wordt A.J. Bakker door aankoop directeur van de eerste glasfabriek van Nieuw Buinen (gemeente Borger). Deze glasfabriek was in 1838 gesticht door de uit Pruisen afkomstige Johann Christiaan Anton Thöne. In Groningen hadden wijnhandelaars behoefte aan glas, wat tot dan toe door glasverkopers uit Duitsland werd geleverd. Notaris J. Ferese-mann Viëtor uit Winschoten was behalve notaris tevens wijnhandelaar en door zijn toedoen vestigde Thöne zich in Nieuw Buinen. Het dorp was een jonge veenkolonie en de brandstof turf was volop aanwezig. De plaats bleek dus een goede locatie om een glasfabriek te vestigen. De Thöne's hadden invloed in de plaatselijke politiek en het gemeenschapsleven, maar dit veranderde aan het einde van de negentiende eeuw, toen stakingen uitbraken en de macht van de fabrieksdirecteuren onder druk kwam te staan. Toen zoon Johann Hendrik Thöne overleed kon A.J. Bakker de fabriek kopen.

In 1891 wordt de fabriek dan ook omgedoopt in 'Bakkers Glasfabrieken'.

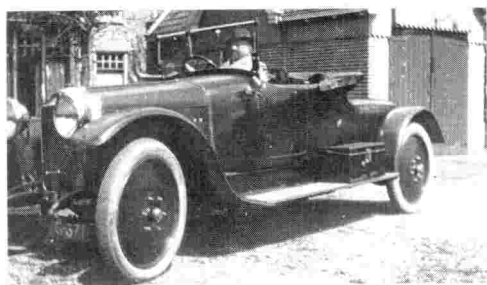
De glasfabriek van Bakker bleek een goede investering, maar had wel degelijk last van concurrentie. Al in 1847 had de Buiner landbouwer Jan Meursing in het dorp zijn eigen glasfabriek opgericht. En het is onder andere de concurrentie tussen de vele glasfabrieken die de ondergang van de fabriek zou betekenen. Toch heeft de glasfabriek zo'n veertig jaar onder Bakker's leiding geproduceerd.

Bakker's werkzaamheid

In 1954 schreef burgemeester R.Th. Bijleveld van Borger de volgende karakteristiek over Bakker: A.J. Bakker was een autocraat, hij kon geen zelfstandigheid en geen tegenspraak dulden, hij had een werkzame geest. In het maatschappelijk verkeer toonde hij zich een heer en vestigde de indruk een markante persoonlijkheid te zijn. Hoe gehaat hij ook kon zijn bij de arbeiders, hij was en bleef mijnheer Bakker, voor wie men angst en ontzag had'. Uit deze schets komen nadrukkelijk de eigenschappen van Bakker naar voren. Een keurige, hardwerkende maar eigenzinnige man. Geliefd onder zijn gelijken, gehaat onder de arbeiders. Het verschil in rangen en standen was in die tijd heel anders dan nu. De arbeiders hadden een hekel aan Bakker en werden in hun haat gevoerd door de vakbondsbestuurders.

Verhouding werkgever-werknemer

Bakker's grootste investering in de fabriek was de opening in 1902 van de zogenaamde 'zwartefflessenfabriek'. In de voor die tijd uiterst moderne fabriek werden veel Duitse glasblazers aangesteld. En daarmee haalde Bakker ook het verzet in huis, want in Duitsland waren de vakbewegingen al meer ontwikkeld. In tegenstelling tot concurrent Meursing waren de christelijk-georganiseerden bij Bakker in de meerderheid. Van de weinige gegevens die over de fabriek bekend zijn is veel afkomstig van oud vakbondsbestuurders en arbeiders. Die schilderden de fabriek van Bakker af als onhygiënisch, rommelig en in slechte toestand. Zijn zonen, die de dagelijkse leiding kregen, hadden feitelijk niets te zeggen. Bakker zelf speelde de arbeiders en de voormannen uit volgens de verdeel en heers politiek. Achteraf werd opgemerkt dat bij Meursing de mensen meer binding hadden met de fabriek, terwijl het bij Bakker meer een doorgangshuis was. Was er bij Thöne sprake van gedwongen winkelnering, Bakker had eigen woningen bij de fabriek die aan de arbeiders verhuurd werden. De huur werd ingehouden op hun loon, zodat velen – omdat ontslag ook verhuizen betekende – toch bij de fabriek bleven werken.

Eén van de auto's van A.J. Bakker. Dit exemplaar reed hij total-loss tegen de Gooische Stoomtram.

In 1891 bedroegen de daglonen voor mannen 1,91 en een halve cent, voor vrouwen 0,55 cent, voor jongens 0,50 cent en voor meisjes 0,32 en een halve cent. Duidelijk is dat ook tussen mannen en vrouwen nog geen gelijkwaardigheid bestond. Toch zijn deze feiten in die tijd geen uitzondering. Bijna alle grote fabrieken pasten een dergelijke politiek toe. De verhouding werkgever-werknemer lag anders, en de vakbonden hadden dan ook nog een lange weg te gaan.

In Borger was ongeveer 40 procent van de inwoners in die tijd werkzaam in de glasindustrie. In 1917 krijgt Bakker's bedrijf een grote klap te verwerken. Er breekt een grote staking uit en het werk wordt een half jaar stilgelegd! Juist in de oorlogstijd was er echter een grote vraag naar produkten. Veel van Bakker's werknemers vertrokken naar Duitsland, maar ook gingen zij naar Philips in Eindhoven.

Het kan zijn dat men in het Gooische niets wist van de werkomstandigheden van de arbeiders, maar het kan ook zijn dat men deze als vanzelfsprekend accepteert. Immers, hoeveel artikelen worden ook nu nog tegen hongerlonen in derde wereldlanden voor ons vervaardigd? Duidelijk is in ieder geval dat Nieuw Buinen en Laren twee gescheiden werelden waren, waartussen alleen Bakker zelf heen en weer reisde.

Bakker zorgt ervoor dat zijn investering in de fabriek in het westen in de krant verschijnt. Zo wordt melding gemaakt van een motorschip dat nieuw gebouwd wordt. Dit gebeurt in Muiden bij de scheepswerf van de heren Schouten. Het is een klipper van 100 ton, een ijzeren motorschip. Betrekkelijk nieuw voor Schouten die eigenlijk alleen houten schepen

maakte. De investering verbeterde Bakker's transportmogelijkheden. Het werd ingezet tussen Nieuw Buinen en Amsterdam.

De produkten

Op 3 mei 1926 (Bakker is dan 73) wordt door de kinderen een modelboek aangeboden. Daarin staan 393 verschillende soorten flessen afgebeeld! Hieruit blijkt dat de glasfabriek van Bakker een enorme produktie en verscheidenheid heeft gekend.

De produkten werden voorzien van een eigen merk. Aanvankelijk waren dit initialen, later werd ook een ster meegeblazen.

De fabriek levert onder andere wijn- bier- en levertraanflessen, wijd- en nauwmondstopflessen, lampegglazen, wijn-, madeira- en likeurglazen, witte- en groene medicijnflessen en Haarlemmerolieglazen. Ook werden eau de cologneflacons, haarolieflessen, pommeransflessen, visglazen, vogelglazen, illumineerglazen, borstglazen, inlegflessen, maatglazen, poederchocoladeflessen, spuitwaterflessen en zak- en zuigflessen geproduceerd. Bijzonder is een brief uit 1908 van de Vereniging van Glasfabrikanten te Rotterdam. Binnen een soort kartel besluit men in 1908 aan Bakker 'authorisatie te geven beneden limite te verkopen aan de Firma Boldoot te Amsterdam, mits de door U te leveren flesschen uitsluitend in het bedrijf van genoemde Firma worden gebruikt'. Voor Bakker zal dit een bijzondere afzetmogelijkheid hebben geboden en een persoonlijke overwinning zijn geweest. Zijn contacten-netwerk had resultaat.

Familie imperium

Voor de afzet van de produkten had Bakker een netwerk van verkoopkantoren opgericht. Dit liep op tot het indrukwekkende aantal van vijf vestigingen. Er waren kantoren te Amsterdam (Gelderschedade 97), Groningen (Ged. Zuiderdiep 39), Rotterdam (Haringvliet 27-29) en later ook te Zwolle (Diezerstraat 5) en Arnhem (Dendermondsplein 12-15).

Bakker zelf ging dagelijks naar de Amsterdamse vestiging, en werd later opgevolgd door zoon Anton. De jongste zoon George

Het logo met de fabriek te Nieuw-Buinen.

(die tot 1919 ritmeester bij de cavalerie was) werd directeur van de Rotterdamse vestiging. Hij kwam ongelukkig aan zijn eind. Nadat hij door een luik gevallen was bleek hij verlamd. Hij ging inwonen in 'De Viersprong'. Daar woonde zijn zus Ardina die getrouwd was met Jan Suringar die commissaris was in het bedrijf. George stierf aan een niervergiftiging, een gevolg van de verlamming. Broer Jo was de enige zoon die niets met het bedrijf te maken had, hij werd kunstschilder en ging later in Knokke wonen.

Larense reputatie

De Larense bureu, de familie De Graaff van 'De korte Wijnen' kenden Bakker natuurlijk ook. Net als de burgemeester van Borger vonden ook zij hem een markante persoonlijkheid: 'Hij droeg in de zomer slobkousen, witte handschoenen en een lichte bolhoed. Iedere week ging hij een dag naar Nieuw Buinen. Hij reed dan met chauffeur Johan in een donker-goene Brazier coupé cabriolet. Het diner werd gebruikt bij De Witte in Amersfoort.' De overige dagen werkte hij in het verkoopkantoor in Amsterdam, dat gevestigd was in zijn ouderlijk huis.

Bakker moest niets hebben van de verouderde dienst van de stoomtram. Hij liet dat aan rustiger mensen over. Zelf reed hij iedere morgen met de Dogcar (een tweewielig rijtuigje) naar Bussum. Daar ging hij 'de ochtend- en avondsociëteit in', zoals hij de forenzentrein noemde. In de praktijk kwam het neer op de ochtendtrein van 8.34 en de avondtrein terug van 18.30 uur. Bakker leerde door die sociëteit, zoals hij het zelf noemde, veel mensen kennen. De meesten woonden in Bussum, maar ook

kwamen bijvoorbeeld Krasnapolsky en Oscar Carré bij Bakker in Laren langs!

Larens belang en.. het transport

In 1911 wordt Bakker raadslid te Laren. Dit blijft hij met enthousiasme doen tot 1922, wanneer hij zich terugtrekt uit onvrede over de politiek. Zelf heeft hij het later weinig over de politiek in het dorp, behalve dat hij het een moeilijk punt vindt... Tijdens WO I is hij gedurende twee jaar leider van het distributiecentrum voor levensmiddelen.

Bakker spande zich zeer in voor een goede hygiëne in het dorp. Hij was een fanatiek voorstander van een goede waterleiding en gasvoorziening. Opvallend is zijn geschenk aan het dorp. Bakker geeft de gemeente Laren een rolbezemwagen kado.

Dankzij Bakker kreeg de stoomtram een rangeerplek voor goederenwagons bij het station. Maar zoals al eerder bleek had hij niets op met het in zijn ogen verouderde systeem van personenvervoer per tram. Hij was in de jaren twintig een sterke voorstander van het vervoer per autobus, en stak dat in interviews niet onder stoelen of banken.

Zelf was hij een van de eersten met een 'automobile'. Hij had er verschillende. In 1910 bezat hij een Fiat, in 1920 een Hachett. Daarna had hij nog een Brazier, maar daarmee had hij minder geluk. Hij reed ermee tegen de tram: de auto was total loss. Maar er zijn meer dieptepunten. Op 9 november 1913 sterft zijn vrouw. Vijf jaar later wordt Bakker ernstig ziek. Hij krijgt een 'vleesvergiftiging', waarna hij voor de rest van zijn leven vegetariër zal blijven.

De laatste vijf jaren

Op 19 december 1928 verschijnt over Bakker in de Telegraaf een groot artikel. Daarbij gaat het over de toenemende drukte in Laren, de jazz, die door hem verfoeid wordt, maar ook over zijn huis en hoe hij er terecht kwam. Bakker zegt vol trots:

'Het pand staat hoog: Op hetzelfde niveau als de spits van de Naarder kerk!' ... 'Vroeger ging ik met mijn gezin ieder jaar een week of drie naar buiten, naar Overveen of Hilversum, maar ik ben

Logo, gebruikt voor verpakkingen, en een visitekaartje.

een echte natuurliefhebber en al gauw werd 't me daar te druk. Het idee kwam toen bij me op om maar helemaal buiten te gaan wonen en zo kwam ik als eerste forens in Laren terecht, wat me nooit een ogenblik gespeten heeft.'

Vanaf dat jaar stopt Bakker overigens met het heen en weer reizen naar Amsterdam en Nieuw Buinen. In Laren wordt (toevallig of niet) dan ook een nieuwe telefooncentrale geplaatst, en Bakker wordt... telefoonforens. Als gedelegeerd commissaris blijft hij zich intensief bezighouden met de zaak. Kennelijk voelt hij aan dat het niet botert tussen de broers J.H. (Hendrik) en J.F. (Frederik), die de zaak overnemen. Hij houdt daarom zelf de touwtjes strak in handen.

Vijf jaar later sterft Antonius Johannes Bakker te Laren, op 7 februari 1933. Hij overlijdt in het harnas. Als bijna 80-jarige is hij nog steeds aan het werk voor de glasfabriek. De begrafenis vormt in het dorp een enorm spektakel. De teraardebestelling geschiedt vanuit het huis met een open landauer, beladen met bloemen en kransen. Daarachter komen acht volgrijtuigen en tien particuliere auto's. De Requiem-mis wordt behalve door pastoor Hendriks opgedragen door kapelaan Jammaat als diaken en kapelaan Heining als subdiaken. Onder de aanwezigen bevonden zich uiteraard de burgemeester, secretaris en de wethouders, maar ook bijvoorbeeld kunstenaar Frans Langeveld, architect Wouter Hamdorff en de schrijver Alberdingh Thijm.

Het einde van het glasimperium

De glasfabriek houdt het niet lang meer vol. Het is crisistijd, de broers zijn het niet met elkaar eens en de fabriek blijkt sterk te zijn ver-

GLASFABRIEKEN A. J. BAKKER

AMSTERDAM
GELDERSCHEKADE 97
TEL. 40054

ROTTERDAM
HARINGVLIET 37/39
TELEFOON 18101

GRONINGEN
OED. ZUIDENDIJK 39
TELEFOON 763

ouderd. De concurrentie tussen de glasfabrieken is moordend. De NV Vereenigde glasfabrieken in Schiedam neemt de fabriek van Bakker in 1937 over. Het bedrijf wordt het jaar daarop gesloten en enkele jaren later met de grond gelijk gemaakt.

Het bedrijf van concurrent Meusing was inmiddels de NV Nieuw Buiner Glasfabriek gaan heten. Dit bedrijf werd in 1938 door de Schiedammers overgenomen. Kennelijk wilde men op deze wijze de crisis in de glasindustrie onder controle krijgen. In tegenstelling tot de fabriek van Bakker wordt deze fabriek echter niet gesloten. In 1964 wordt de produktie volautomatisch, maar het mag niet meer baten. In 1964 verdwijnt de glasindustrie voorgoed uit Nieuw Buinen.

De villa in Laren wordt na de tweede wereldoorlog verkocht en gesloopt. Het perceel wordt in vieren gedeeld. Er mogen in het gebied maar drie huizen worden gebouwd: één aan de Lange Wijnen, ook Laarderhoogt genoemd, één aan de Hector Treublaan en één aan de Rijkswegzijde. Alleen de hekpijlers van de villa 'Laarderhoogt' vormden nog enige decennia de getuigenis van deze eens zo belangrijke industrieel...

Literatuur

- R. Ootjers (redactie), *De geschiedenis van Borger* (Meppel 1994) 172-180; 246-249, 258-260.
H. Schuurman, J. Pranger, *Nieuw Buinen, waar de turf verduwen* (Stadskanaal 1973) 40-55.

Met speciale dank aan mevrouw J. Wouters-Bakker voor het ter beschikking stellen van haar uitgebreide documentatiemateriaal.

Hilversum als 'dependance' van de Amsterdamse diamantindustrie

C.M. van der Voort

*Ouderen zullen zich nog herinneren dat er oudstijd in ons dorp verschillende diamantslijperijen waren. Bijvoorbeeld in de Liebergerweg, de Leeghwaterstraat, de Floralaan, de Kerklaan en op de hoek van Gijsbrecht en Hortensiastraat. Die brachten vele Amsterdammers naar Hilversum. Vooral in de Gijsbrecht woonden verscheidene diamantbewerkers. Zij verdienden grof geld: sommigen wel zo'n f125 per week. En dat voor die tijd! Zij namen het er mirakel goed van, vooral wat eten en drinken betreft. Dat kon trouwens ook wel, want een pond schouderkarbonade (en wat voor vlees) kostte 35 cent, een pond runderlappen 45 cent. Biefstuk vond men toen al hoog aan de prijs liggen: een pond van de beste biefstuk van de haas kostte 90 cent. Kom daar vandaag de dag eens om! De diamantslijpers smelen met geld. Was een van hen dronken dan liet hij zich deftig in een rijtuig naar huis brengen, het kon niet op, man! Aldus de schrijver G. van Bokhorst, in *Wij in Hilversum* van maart 1969.*

Beschreef Bokhorst hiermee de werkelijkheid? Waren de diamantbewerkers inderdaad de elite onder de arbeiders en waren ze werkelijk voor het grote geld naar Hilversum verhuisd, of hadden zij daar andere redenen voor? We zullen zien dat veel diamantbewerkers vertrokken omdat ze in Amsterdamse slijperijen niet meer wilden of mochten werken. Vaak was een periode van geschillen en boycot voorafgegaan aan de verhuizing naar Hilversum.

De eerste slijperij in Hilversum

De eerste poging om Amsterdamse diamantbewerkers voor Hilversum te werven werd in 1887 ondernomen door Jasper Luite Jaspers en Jacob Rijnard Boonacker. In dat jaar vroeg Boonacker, timmerman en aannemer, vergunning bij burgemeester en wethouders van Hilversum, om aan de Noorderweg 28 een dia-

mantslijperij te mogen bouwen. Jasper Luite Jaspers, zijn zwager en timmerman / make-laar van beroep, was in juli 1881 vanuit Amsterdam in Hilversum komen wonen. Samen hadden zij het plan opgevat om buiten Amsterdam een moderne slijperij op te richten. Zij wisten dat in de slijperij goed verdiend werd en wilden daar ook een aandeel in hebben. In de diamantslijperij stond een stoommachine van 6 PK voor de aandrijving van de slijpmolens. Het gebouw was eigendom van Jaspers en de inrichting was betaald door Boonacker. Hij zou ook optreden als verhuurder van de slijpmolens. Geen van beiden verstond zelf de kunst van het diamantslijpen. Dit verklaart wellicht ook de wat hooggespannen verwachtingen die zij van hun bedrijf hadden. Ze verwachtten dat het voor Amsterdamse diamantbewerkers heel aantrekkelijk zou zijn om naar Hilversum te komen. De diamantslijperijen hadden het na de Kaapse tijd echter steeds moeilijker gekregen. Werk was er nog wel maar de tarieven waarvoor gewerkt werd waren zeer laag. Er bleek weinig animo te zijn om in Hilversum te gaan werken. De weinige geïnteresseerden bleven niet langer dan enkele jaren en vaak slechts enkele maanden. Onderstaande opsomming met data van aankomst en vertrek laat zien hoe moeilijk het was voor diamantbewerkers om in de jaren negentig van de vorige eeuw in Hilversum een bestaan op te bouwen:

Emanuel Degen. Diamantslijper, geboren te Amsterdam 15-10-1863. Vestigde zich vanuit Amsterdam 03-04-1891 in Hilversum, Langestraat B 21. Vertrok naar Amsterdam 27-05-1891.

Adolf Wilhelm Eliza Douwe. Diamantsnijder, geboren te Oostwoud 05-09-1861. Vestigde zich vanuit Amsterdam 17-03-1892 in Hilversum, Korte Achterom H 109. Vertrok naar Amsterdam 29-08-1892.

David Jacob Duitz. Diamantkløver, geboren te Weesp 13-12-1859. Vestigde zich vanuit Amsterdam 11-11-1892 in

Hilversum, Vaartweg D 34. Vertrok naar Amsterdam 26-04-1894.

Harlog Groen. Diamantslijper, geboren te Den Helder 08-12-1861. Vestigde zich vanuit Amsterdam 20-03-1888 in Hilversum, Herestraat 14. Vertrok naar Amsterdam 29-05-1888.

Israël Jacob Hamel. Diamantslijper, geboren te Amsterdam 14-09-1868. Vestigde zich vanuit Amsterdam 11-04-1890 in Hilversum, Korte Achterom G31. Vertrok naar Amsterdam 09-08-1890.

Marcus Hillesum. Diamantslijper, geboren te Amsterdam 15-08-1866. Vestigde zich vanuit Amsterdam 31-07-1891 in Hilversum, Bussummersstraat/Noordsche Bosje 30b. Verhuisde naar Diamantstraat 40. Vertrok naar Amsterdam 22-10-1898.

Gerrit Jan Hogebirk. Diamantslijper, geboren te Loosdrecht 07-06-1875. Vestigde zich vanuit Loosdrecht 10-06-1887 in Hilversum, Violonstraat 20. Verhuisde naar Rozenstraat 19. Vertrok naar Amsterdam 27-10-1890.

Gerrit Kraijenhof. Diamantslijper, geboren te Harderwijk 16-05-1844. Vestigde zich vanuit Blaricum 20-05-1887 in Hilversum, Groest wijk H 8. Verhuisde naar Noorderweg G 6. Vertrok naar Amsterdam 30-12-1890.

Hendrik Andries Albertus Kuiper. Diamantslijper, geboren te Amsterdam 20-12-1866. Vestigde zich vanuit Amsterdam 14-07-1888 in Hilversum. Vertrok naar Amsterdam 25-04-1890.

Diamantbewerkers die in Amsterdam bleven wonen en in Hilversum werk hadden, kwamen elke dag met de trein naar Hilversum. Dat hield men niet lang vol bij een werkdag van twaalf uur. Vaak maakten ze nog langere werkdagen om aan extra verdiensten te komen. De werkweek kende toen zes dagen. De prijs van het treinkaartje maakte het er niet makkelijker op. Om aan het tekort aan personeel iets te doen probeerde men via de *De Gooi- en Eemlander* slijpersleerlingen te werven in Hilversum maar dat leverde niets op. Diamanten die geslepen moesten worden werden meestal door juweliers of diamanthandelaren aan slijpersbazen aangeboden waarna in onderhandeling bepaald werd voor welke prijs de diamant bewerkt zou worden. Jaspers en Boonacker waren geen slijpersbazen en misten elke onderhandelingservaring, wat hun waarschijnlijk duur te staan kwam.

Jaspers verhuisde in 1889 naar Poortugaal; voor Boonacker was het toen niet langer mogelijk om het bedrijf draaiende te houden. Een dure stoommachine, te weinig personeel en slechte verdiensten waren de oorzaken dat de slijperij in 1891 werd opgeheven. Kort hier-

na werd het pand met de stoommachine verkocht aan Julius Doijer, die er een stoomtimmerfabriek in vestigde. Hiermee was het tijdperk van de diamantbewerking en het komen en gaan van diamantbewerkers naar Hilversum echter nog niet afgesloten.

Minder kwaliteit, minder verdiensten

Na 1890 verminderde de vraag naar kwalitatief goed geslepen diamant zodanig dat werkgelegenheid in deze branch steeds verminderde. Naar diamanten van slechtere kwaliteit was nog wel vraag maar de beloning voor dat werk was gering. Het *chips*-fabrikaat, dat vóór 1890 nauwelijks gemaakt werd, kreeg nu meer aandacht.

Chips betekent letterlijk: splinters. Het waren slechte, onregelmatig gekristalliseerde en moeilijk te bewerken stukjes diamant. Vaak was het kloversafval, de onbruikbare stukjes diamant die de klovers van een grotere diamant afhaalde, om zo aan de te bewerken diamant een bepaalde grondvorm te geven. (Deze grondvorm was nodig om zonder veel gewichtsverlies van een ruwe diamant een mooie briljant te kunnen slijpen.) Daarnaast waren het ook stukjes diamant waarin insluitingen zaten die de helderheid van een geslepen diamant nadelig beïnvloedden. *Chips* werden voordien in metalen mortieren tot poeder gestampt. Dit diamantpoeder werd boort genoemd en werd met fijne olijfolie tot een pasta verwerkt. Deze pasta werd in kleine hoeveelheid op de slijpschijf aangebracht om als slijpmiddel te dienen, want diamant kan alleen met diamant geslepen worden. De juwelier gaf bij een te slijpen partijje diamanten ook de benodigde hoeveelheid boort om de diamanten te kunnen slijpen. De prijs van boort was in die tijd f1,50 per karaat maar de slijpers betaalden aan de juwelier voor wie gewerkt werd f3,50 per karaat: het zogenaamde *verplicht boort nemen*.

Van de *chips* werden na 1890 hele kleine briljantjes of roosjes geslepen. Meestal roosjes, deze hadden een plat grondvlak (kollet), terwijl de bovenzijde de vorm had van een kleine piramide. Deze roosjes waren zeer geschikt en goedkoop om naast briljanten in sieraden verwerkt te worden. Doordat de te slijpen stukjes diamant allerlei vormen hadden, moesten

DE DIRECTIE.

langen van hun eigen leden behartigden. Zo waren er de Nederlandse Diamantbewerkers Vereniging, de Vereniging Handwerkers Vriendenkring, de Roosjesslijpers Vereniging, de r.k. Diamantbewerkersvereniging 'St. Eduardus', de Brilljantsnijdersvereniging, de Brilljantslijpersknechten en de Internationale Verstellers Vereniging. De Wereldtentoonstelling in Antwerpen in 1894 gaf een nieuwe impuls aan de vakverenigingen. Daar werd in de zomermaanden van dat jaar een congres georganiseerd door de Antwerpse Diamantbewerkers Vereniging. Hierbij waren ook Nederlandse verenigingen uitgenodigd, aanwezig waren de Algemene Nederlandse Diamantbewerkers Vereniging, op sociaal-democratische grondslag, en de Vereniging Handwerkers Vriendenkring. Deze laatste was een meer algemene vereniging voor verschillende beroepsgroepen. Aan het einde van het congres werden de voornaamste besluiten en actiepunten bekend gemaakt:

1. Invoering van een minimumtarief;
2. Een leerlingenstop om een einde te maken aan het ongebreideld aanstellen van goedkope leerlingen. (De heer F. Smaelen, congreslid voor de Diamantnijverheid Ziekenbus van Antwerpen, lichtte dit als volgt toe: *Doch de straffe van dezen, de grootsten der begane misstappen, liet zich niet lang wachten. Dit monsterbaarde schrikwekkende jongen; minstens zo erg als de plaag der sprinkhanen in Egypte, verspreidde zich de plaag der leerlingen, uit hare school gesproten. Niets goeds stichtte zij. Neen! Slechts vernedering voor d'enen, werkgebrek voor d'anderen.*);
3. Afschaffing van het *verplicht boort nemen*;
4. Streven naar een achturige werkdag. Dit was een grote stap, men sprak af te beginnen met twaalf uur per dag om dan vervolgens te proberen het aantal uren te verminderen. Men hoopte zo meer diamantbewerkers aan werk te laten komen;
5. Afschaffing van vrouwenarbeid. Vrouwen werkten voor het halve loon van een mannelijke werknemer. Er bestond in die tijd een algemeen streven om vrouwen en meisjes uit de bedrijven te weren;
6. Het teveel aan slijpmolens tot een aanvaardbaar aantal terugbrengen;
7. Overheidscontrole op de werkomstandigheden in de bedrijven, arbeidsinspectie.

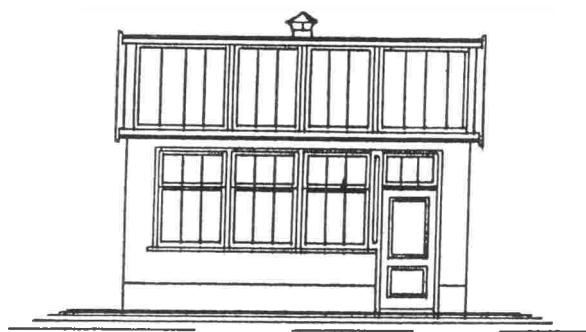
Al deze actiepunten zouden niet alleen moeten gelden voor de Belgische diamantbewerkers maar ook voor de arbeiders in Nederland, Duitsland en alle andere omliggende landen waar diamantbewerkers onder moeilijke financiële omstandigheden hun werk verrichtten.

De staking van oktober 1894

Door het personeel van de firma Slijper en Abas, werkend op de slijperij 'De Maatschappij' te Amsterdam, werd geklaagd over de slechte verdiensten. Het gebeurde regelmatig dat de diamant moeilijk te bewerken was zodat alleen met extra tijd en onkosten een goed resultaat bereikt kon worden. Verdiensten bleven er dan nauwelijks meer over. Na overleg met de opdrachtgevers, de juweliers van de firma Sturkop en Strelitsky, waren deze bereid om een beter tarief te betalen mits ook de andere juweliers daartoe verplicht werden. Onderhandelingen met die andere juweliers-bedrijven leidden echter tot niets. Er werd besloten tot een staking met als inzet een betere beloning en de invoering van de besluiten die in Antwerpen genomen waren. Omdat het personeel niet de mogelijkheid had om de staking groots op te zetten werd de hulp ingeroepen van de Nederlandse Diamantbewerkers Vereniging om de staking te leiden. Op 7 november werd een comité gevormd dat de belangen van de verschillende verenigingen zou behartigen. Tot voorzitter werd gekozen Jan A. van Zutphen en tot secretaris Henri Polak. Dit was de aanzet tot oprichting op 18 november 1894 van een federatieve bond, de Algemene Nederlandse Diamantbewerkers Bond (A.N.D.B.). Hierin zou de Nederlandse Diamantbewerkers Vereniging wel de grootste invloed gaan uitoefenen.

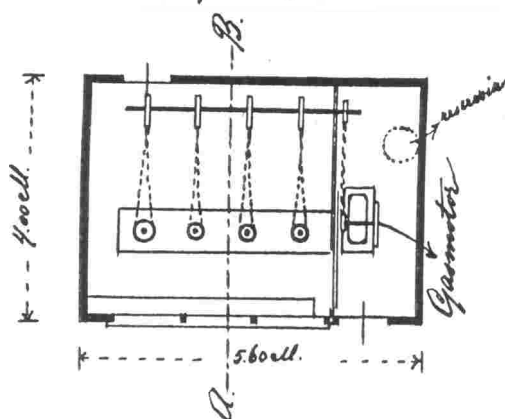
Er werd gestaakt. Daarbij werden resultaten geboekt die de werkomstandigheden en verdiensten niet opvallend verbeterden maar een halt toeriepen aan verdere verslechtering. Een aantal juweliers bleef dwarsliggen. Ze probeerden onder het betere tarief uit te komen door hun opdrachten niet meer aan de grote slijperijen, die onder controle van de diamantbewerdersbond vielen, de z.g. bondsfabrieken, te geven. Ze zochten kleinere be-

Voor-aanzicht.

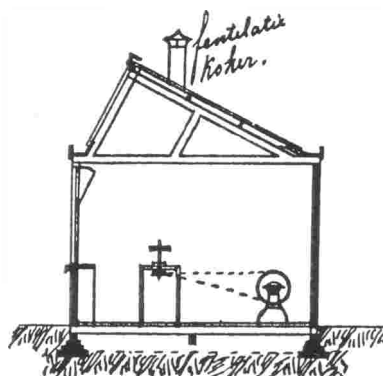

Bouwtekening van de wel heel eenvoudige slijperij van De Haan aan de Violonstraat te Hilversum. Voorgevel en doorsnede.

Begane grond.

Doorsnede A-B.

drijfjes die het niet zo nauw namen met de door de bond afgesproken voorwaarden en tarieven. Het werk werd bij deze zogenaamde 'eigenwerkmakers' onder gebracht. Deze kregen hierdoor de naam onderkruipers en werden meteen geboycot door de Bond.

'Onderkruipers'

Eind 1895 liepen de spanningen zo hoog op dat enkele ondernemers buiten Amsterdam naar ruimte zochten om daar bedrijven te starten. De voorkeur ging al snel naar Hilversum uit omdat daar toen nog enige diamant-

bewerkers woonden. Zo kwam het dat de juwelier A.W. van Rheenen werk gaf aan de diamantbewerker W. Schouw, lid van de christelijke diamantbewerkerbond 'Patrimonium', die daarvoor in Hilversum ging wonen aan de Larenseweg, wijk I, nummer 19a. Hij huurde een ruimte in een loods van de ijzergieterij Ensink aan de Larenseweg, en plaatste daar negen slijpmolens. Het was een ruimte die de naam slijperij nauwelijks verdiende. Hier gingen de diamantbewerker naar toe onder de verplichtingen van de A.N.D.B. uit wilden en zij die hun eigen vereniging of bond trouw wilden blijven. Dat waren vaak de christelijke en rooms-katholieke diamantbewerker, hoe-

wel ook, maar in mindere mate, joodse diamantbewerders naar Hilversum trokken. Er werd onder de vastgestelde tarieven gewerkt, men had echter minder kosten omdat geen bijdrage betaald werd aan de vakvereniging.

Henri Polak, de voorzitter van de A.N.D.B. vroeg zich af wat de motieven voor de verhuizing waren:

Gebrek aan molens is in onze stad niet. Waarom er dan wel te Hilversum gewerkt moet worden is voor ons een raadsel. Zes molens te Hilversum zijn bezet. De heer W. Schouw, lid van 'Patrimonium' zit daar met een stelletje volgelingen te werken aan het werk van de heer A.W. van Rheenen, dat hier door tal van werklieden geweigerd is geworden, omdat deze onder het loon aanbod. Genoemde heer A.W. van Rheenen is notabene lid van de commissie van de 24, die o.m. tot taak heeft de bestaande lonen te handhaven en Schouw is niet gebannen uit 'Patrimonium', doch moest alleen als bestuurder aftreden.

In het bedrijf aan de Larenseweg werden ook, geheel tegen de bondsafspraken, klandestien leerlingen opgeleid, zoals door de roosjesslijper-eigenwerkmaker G.T. de Haan. Hij kwam daarvoor op 26 september 1898 uit Amsterdam naar Hilversum. Op 10 mei 1899 ging hij weer naar Amsterdam terug. In de tussentijd had hij zijn zoon het roosjesslijpen geleerd. Ook de geboycotte roosjes-eigenwerkmaker A. Polak werkte enige tijd te Hilversum, waar ook hij zijn zoon het roosjesslijpen leerde. Enige tijd later zou Henri Polak over de klandestiene opleidingspraktijken schrijven:

Je moet als ouders wel van je zinnen beroofd zijn om in deze tijd nog jongens te laten opleiden in een beroep waar geen droog brood meer te verdienen valt.

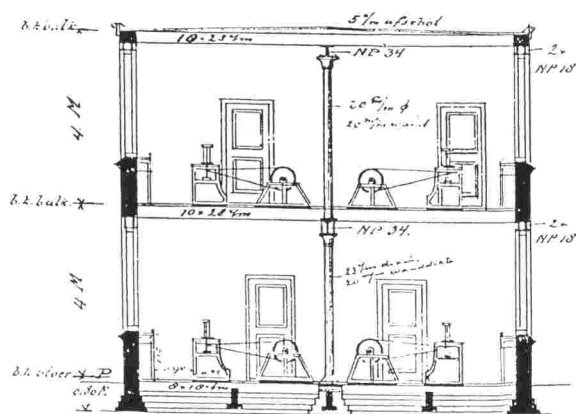
Leden van de A.N.D.B. voelden zich steeds sterker staan in de strijd voor het behoud van hun verdiensten. Op zondag 6 september 1896, was er een kleine werkstaking, georganiseerd door leden van de A.N.D.B., in de fabriek van de Gebr. Boas in Amsterdam. Daar wilden de onderkruipers Loonstein en Baruch het werk op die dag weer hervatten. Nagenoeg alle werklieden stopten toen en drongen er bij de directeur op aan de geboycotte slijpers van de fabriek te verwijderen. De directie zegde hen tegen het einde van de week de huur op. Loonstein en vader en zoon Baruch gingen toen naar Hilversum om ook in

de diamantslijperij Ensink te gaan werken. Hun patroon, Emanuel Kalker, had hen voor een jaar werk gegarandeerd. Enige tijd later werd Loonstein ook in Hilversum weggejaagd. Hij had het in Hilversum op de *onderkruipers-citadel van Ensink* zo bont gemaakt dat ze hem zelfs daar niet meer wilden handhaven. Omdat hij nergens meer terecht kon richtte hij in Amsterdam een klein slijperijtje op, om voor zijn beschermheer Kalker slijpwerk onder het tarief te kunnen maken.

Opnieuw vestigingen in Hilversum

Door een grote staking in 1898 en het daarbij sterk op de voorgrond treden van de A.N.D.B., ontstond er een tweedeling in de gelederen van de diamantbewerders. Enerzijds de diamantbewerders onder leiding van de A.N.D.B., werkzaam in de zogenaamde bondsfabrieken. Anderzijds een deel van de rooms-katholieke, christelijke en joodse diamantbewerders, die niets van de A.N.D.B. wilden weten omdat deze bond steeds meer het karakter kreeg van een socialistische bond. Daar voegden zich die diamantbewerders bij, die helemaal geen lid van een organisatie wilden zijn. Vaak waren dit eigenwerkmakers, die zelf diamant kochten, deze lieten bewerken door hun personeel en het geslepen werk weer verkochten aan juweliers of diamanthandelaren. Deze groep afkerigen van de Bond waren het die slijperijen buiten Amsterdam op gingen richten. Hilversum en Bussum werden de vestigingsplaatsen voor deze nieuwe fabrieken.

Aan de Diamantstraat te Hilversum was al in 1897 een diamantslijperij opgericht met de naam 'De Bloem'. Deze was gebouwd door J.R. Boonacker, dezelfde die ook de inmiddels opgeheven slijperij aan de Noorderweg had gebouwd. Het eerste bouwplan voor de Diamantstraat voorzag slechts in één bouwlaag geschikt voor twaalf slijpmolens. Waarschijnlijk was dit toch te weinig rendabel want er werd gebouwd in twee lagen, voor 24 slijpmolens. Deze molens waren toen nog van hout. De aandrijving geschiedde door een Crossley-Otto gasmotor van vijf paardenkrachten. Opdrachtgever was Salomons Meijer, diamanthandelaar en vennoot van de firma Salomons & de Pauw te Amsterdam. Bij navraag door

Bouwtekening van de grote diamantfabriek 'Flora' aan de 2 Nieuwstraat te Hilversum. Zijgevel en doorsnede.

het bestuur van de A.N.D.B. bij Salomons, be-
weerde deze de slijperij te bouwen om te ont-
komen aan de willekeurige verhoging van de
molenhuur door de fabriekseigenaren. Hij
stelde dat de molenverhuurders van de ene
op de andere dag de huur hadden verhoogd
tot 75 cent per dag en dan vervolgens in staat
waren om binnen enkele dagen te besluiten
tot een verdere verhoging naar bijvoorbeeld
f1,25. Hoewel deze veronderstelling niet ge-
heel juist was (de A.N.D.B. zou daar immers
óók een woordje in meespreken) kon de
bond wel beamen dat verhuurders maar eens
over hun tariefsverhoging moesten nadenken.
Dat de Bond het vertrek van Salomons niet
onmiddellijk afkeurde blijkt uit het volgende
bericht in het *Weekblad*, het bondsorgaan van
5 november 1897: *De hr. Salomons die om parti-*

*culiere reden naar Hilversum verhuisde en een goe-
de vriend van onze bond is, wensen wij veel voor-
spoed op zijn jonge onderneming.*

Voor het ontwerpen en bouwen van deze
diamantslijperij heeft J.R. Boonacker waar-
schijnlijk het ontwerp voor de Noorderweg
gebruikt. Zo kan men zich ongeveer een voor-
stelling maken hoe deze er uit gezien moet
hebben. De twaalf slijpmolens molens werden
gehuurd door twee slijpersbazen / eigenwerk-
makers: Gerrit Veerman en Philip Coezijn. Zij
ronselden hun personeel onder werkloze of
geroyeerde diamantbewerkers in Amsterdam.
Dat personeel kwam dan 's morgens met de
trein van Amsterdam en ging 's avonds weer
terug, wat met de lange werkdagen van toen
niet erg aantrekkelijk was. Als ze in Hilversum
wildren gaan wonen konden ze bestaande wo-

ningen of één van de nieuwe, door Boonacker gebouwde huizen aan de Diamantstraat huren.

In 1899 werd ook door J.C. Jaakke vergunning gevraagd om een diamantslijperij met vier molens, aangedreven door een gasmotor, te mogen oprichten aan de Havenstraat 99. Jaakke was zelf slijpersbaas en eigenwerkmaker. Het bedrijfje werd achter zijn woning gebouwd. Eind 1899 vroeg hij weer vergunning aan, nu voor nog een nieuwe slijperij aan de Kerklaan 1. Deze had twaalf molens, aangedreven door twee kleine gasmotoren. Hier fungeerde J.C. Jaakke als slijpersbaas / eigenwerkmaker en molenverhuurder. In 1905 vertrok hij naar Amsterdam en verkocht de slijperij aan H.C. Lodden.

Uitbreiding van het aantal slijperijen in Hilversum

Na 1900 werden er nog meer diamantfabrieken opgericht in Hilversum. Enkele kleine met vier of vijf slijpmolens, meestal ingericht voor een roosjes-eigenwerkmaker met enkele slijpersknechten en een versteller. Daarnaast werden ook een aantal grotere diamantfabrieken gebouwd. De eigenaar had voor een deel zelf de slijpmolens in gebruik bij eigen personeel en verhuurde de overige molens. Op 1 januari 1910 waren er in Hilversum zeker 282 slijpmolens. Hieronder worden de slijperijen en hun uitbaters opgesomd.

Abram Asscher. 'De Bloem' Diamantstraat 46, 24 slijpmolens, aangedreven door een gasmotor.

Pieter Buijs. Violenstraat 88a, achter zijn woonhuis, vijf slijpmolens, aangedreven door een gasmotor.

'De Cullinan' Oude Torenstraat 19a, zestig slijpmolens, aangedreven door een stoommachine.

Andreas Leonardus Danko. Slijperijen aan de Geuzenweg 85a, onbekend aantal molens aangedreven door een stoommachine; en aan de Leeghwaterstraat 42, onbekend aantal molens, aangedreven door een gasmotor.

Matheus Demmendaal. Hoge Lavensweg 79, vier molens, aangedreven door een gasmotor.

Johannes Ferree. 'De Gijsbrecht' Hortensiastraat 35, 47 slijpmolens, aangedreven door een gasmotor.

Gerardus Thomas de Haan. Violenstraat 88. Kleine slijperij. Vervolgens Roeltjesweg 21, achter zijn huis, vier slijpmolens, aangedreven door een 2 PK gasmotor.

F. Keune. Eikbosserweg 120, vier slijpmolens, aangedreven door een gasmotor.

Hendricus Keune. Eikbosserweg 106, twaalf slijpmolens, aangedreven door een gasmotor.

Franciscus Ferdinand Kramer. 'De Volharding'. Liebergerweg 3, 42 slijpmolens, aangedreven door een gasmotor.

Henri Cornelis Lodden / firma H.C. Lodden & Co. 'De Voetbal' Kerklaan 1, twaalf slijpmolens, aangedreven door twee gasmotoren.

H.C. Lodden & Co. 'Flora' 2 Nieuwstraat 44, 52 slijpmolens, aangedreven door een gasmotor.

Roelof Wouters & Co. Leeghwaterstraat 100, twintig slijpmolens, aangedreven door een gasmotor.

Een bezetting van een slijperij, een personeel genaamd, bestond uit een slijpersbaas, patroon genoemd, vier tot vijf slijpersknechten, evenzoveel slijpmolens en een versteller. Bij een slijperij van enige omvang behoorde ook een machinist tot de vaste personeelsbezetting. Deze had de zorg voor het gehele machinepark en voor het goed aanvegen van de verschillende slijplokalen. Dit aanvegen gebeurde om zoekgeraakt en weggesprongen diamant terug te vinden. Vaak had hij ook tot taak nieuw personeel aan te nemen. Dan waren er nog de loopknechten die hand- en spandiensten verrichtten en het kantoorpersoneel. Men kan er op basis van deze gegevens van uitgaan dat er in 1910 zo'n 375 tot 400 personen werk vonden in de Hilversumse diamantslijperijen.

Personeelswerving

Bij kleine slijperijen zorgde de eigenwerkmaker dat zijn personeel vanuit Amsterdam met hem mee verhuisde naar Hilversum. Toen de roosjesslijpers / eigenwerkmakers G.T. de Haan en P.Buijs hun eigen slijperijje in Hilversum aan de Violenstraat begonnen, waren daar door de uit Amsterdam afkomstige timmerman Barend Visser al woningen gebouwd met daarachter kleine gebouwtjes, geschikt om een slijperij te beginnen. Ook konden zij voor het meegenomen personeel in de Violenstraat en in omliggende straten gemakkelijk huisvesting vinden. De eigenaren van de grotere diamantslijperijen plaatsten advertenties in het *Weekblad*, waarin slijpersbazen met hun personeel werden uitgenodigd om in de nieuwe fabrieken te komen werken. Ook voor het personeel van deze grotere fabrieken kon men in de directe omgeving van de fabriek meteen over goede woningen beschikken.

HILVERSUM.

Diamantslijperij „FLORA“

2e Nieuwstraat.

Molens te huur à f.0.60 per dag

Noorderlicht. H. LODDEN & Co.

Advertentie van de 'Flora' aan de 2 Nieuwstraat te Hilversum.

Een aantal slijpersbazen ging op de advertenties van de fabriekseigenaren in en vestigde zich in Hilversum. Door de groei van de werkvoorraad maar ook door het verloop onder het personeel moest steeds weer nieuw personeel geworven worden. Zoals bijvoorbeeld door A. Witsche en J.B. van Willigen, slijpersbazen die op de fabriek 'De Cullinan' werkten. Zij vroegen enige goede briljantslijpers voor klein gaafwerk. Het verplichte tarief zou met 20 en 25% verhoogd worden, zonder dat bazengeld verschuldigd was. Een mogelijke verhoging van het loon werd in het vooruitzicht gesteld. Personeelsadvertenties opgenomen in het *Weekblad* van 1910, geven ook enigszins een indruk van het diamantslijpwerk dat in Hilversum gemaakt werd. Gevraagd werden onder meer:

Enige goede achtkantslijpers met versteller, goed fabrikaat. Loon 0,85-0,90 gaafwerk, zonder bazengeld. Versteller 5 en 7 1/2 cent. Fabrik De Cullinan, bij de machinist.

Briljant en achtkantslijper en versteller, op garantie loon. Bij: Th. de Paus, fabriek Cullinan of Rozenstraat 123, Hilversum.

Een goede versteller gevraagd drie molens achtkant, toeslag 7 1/2 cent. Fabrik Cullinan, vervoegen bij de machinist opzichter.

Briljant- en achtkantversteller heeft gelegenheid om een alleen werkende slijper mede te nemen. (Werktijd Maandag tot Zaterdag) Fabrik A.L. Danko & Co.

Briljant- en achtkantslijpers en versteller. (Hoog loon) Ook enige molens te huur, met Noorderlicht. Fabrik A.L. Danko, Geuzenweg 85, Hilversum.

Ge routineerd versteller voor vier molens, drie briljant een achtkant. Zo nodig meer molens. adres: diamantslijperij Lodden & Co. of Oude Amersfoortseweg 7a.

Briljant- en achtkantslijpers. Gaafwerk, goed loon. Ook nog enige molens te huur. Ook voor alleen zittende bazen. Zeer goede verstellers aanwezig, voor alle soorten werk. Diamantslijperij Flora. H. Lodden & Co.

Een roosjes-versteller kan nog een molen meenemen, niet kleiner dan 200-l. Fabrik De Gijsbrecht.

Een achtkantslijper met versteller, 7 1/2 cent toeslag voor de versteller. Adres: H. Keune, G.v. Amstelstraat 147, Hilversum.

Vier à vijf briljantslijpersknechten, met een versteller. Sortering 30 tot 80-4 karaat, burger fabrikaat op garantie of vastgeld. Zich te vervoegen bij F. Kramer, fabriek de Volharding, Liebergerweg 3. Of St. Annastraat 5a.

Knechten en verstellers in een vastgeld personeel. Achtkant en briljant. Fabrik Kramer, Liebergerweg 3, Hilversum.

Roosjesversteller voor twee à drie molens, of aankomend leerling. Zich per brief of persoonlijk te vervoegen: Fabrik Wouters, Leeghwaterstraat 100, Hilversum.

Twee roosjeslijpers gevraagd te Hilversum Fabrik Wouters. Leeghwaterstraat 100, of Geuzenweg 43, Hilversum.

Briljantslijpers 35% zonder bazengeld. Zich te vervoegen bij de portier van De Cullinan, of Tulpstraat 54.

In 1910 woonde in Hilversum een groot aantal diamantbewerkers, dat betekende echter niet dat ze ook allen daar werkten. Een aantal van hen had door goede verdiensten in Amsterdam, een woning 'buiten' kunnen betrekken. Ze reisden dan elke werkdag met de trein naar het werk in Amsterdam. Ook waren er wel werknemers die in Hilversum hun werk hadden maar in Amsterdam woonden. De reden daarvan kon zijn dat er geen vast werk te vinden was of omdat ze vanuit Amsterdam tijdelijk waren 'uitgeleend'. Een andere reden kon zijn dat de kosten van verhuizing naar Hilversum te bezwaarlijk waren. Het dagelijks reizen per trein werd wel bezwaarlijk gevonden maar een enkele keer had men er ook plezier in, zoals blijkt uit een verslag in het *Weekblad* van 25 maart 1904:

Feest te Hilversum. Een personeel, tijdelijk te Hilversum werkende, had j.l. vrijdag een jubilaris in zijn midden. Een daar werkende knecht vierde zijn 50en verjaardag. 's Morgens om zes uur in de trein maakte men zich niets te weten, doch zodra in Hilversum aangekomen en uit de trein gestapt, werd de jubilaris een papieren krans omgehangen en een borstlap met medailles aangespeld en met een bordpapier van aandel, waarop "Hulde aan den jubilaris", werd in optocht, vergezeld door een massa andere werklieden, zoals timmerlieden, metselaars enz. de weg naar de fabriek aanvaard. Aldaar aangekomen de molen, waarop de jubilaris werkte, door de Hilversumse kameraden met sparregroen versierd. Toen begon de eigenlijke hulde; een cadeau van het personeel,

Overzicht van het aantal diamantbewerkers te Hilversum in het jaar 1910 volgens bevolkingsregister. Alleen hoofdbewoners en kostwinners.

beroep volgens bevolkingsregister	op 1 jan. 1910	gevestigd in 1910	vertrokken in 1910
Briljantslijper	1	3	
Briljantversteller	1		
Commissionair in diamant	1	1	
Diamantbewerker	28	1	1
Diamantklover	1	1	
Diamantslijper	166	32	22
Diamantsnijder	6	4	3
Diamantsnijdster		2	
Diamantversteller	15	4	3
Diamantzager	1		1
Klerk Diamantslijpersbond	1	0	
Koopman in diamant		1	
Loopknecht	2		
Machinist	1		
Roosjesslijper	6	3	1
Roosjesversteller	3	4	1
Schijvenschuuder	1		
totaal	234	56	32

De diamantbewerkers die zich buiten Amsterdam vestigden behoorden in de begintijd niet tot de A.N.D.B. maar waren vaker lid van rooms-katholieke of protestante verenigingen. Dit had oorspronkelijk te maken met hun afkeer van het socialistische karakter van de Bond en hun weigering zich aan de arbeidsvoorwaarden van de A.N.D.B. te conformeren. Het aantal joodse diamantbewerkers dat zich buiten Amsterdam vestigde was veel geringer. De A.N.D.B. kende een in verhouding veel groter aantal joodse leden.

geloofsgemeenschap volgens bevolkingsregister	op 1 jan. 1910	gevestigd in 1910	vertrokken in 1910
Apostolisch	2		2
Doopsgezind	2		1
Gereformeerd	9	1	0
Luthers	41	4	4
Nederlands hervormd	93	19	7
Nederlands Israëlitisch	24	14	13
Portugees Israëlitisch	2	3	2
Remonstrants	0	3	0
Rooms-katholiek	35	6	2
Waals	1		0
Zonder	25	6	1
totaal	234	56	32

De in 1910 in Hilversum wonende diamantbewerkergezinnen telden gezamenlijk 479 dochters en 482 zonen. Zes meisjes kregen een opleiding tot diamantbewerkster, meestal diamantsnijdster, en 37 jongens werden opgeleid tot diamantbewerker.

De diamantbewerkers woonden tamelijk geconcentreerd bij elkaar, dit zal te maken hebben gehad met de mogelijkheid om woningen in de buurt van de slijperijen te huren. Hieronder een overzichtje van de grootste concentraties:

Gijsbrecht van Amstelstraat	75 gezinnen
Rozenstraat	49 gezinnen
Hilvertsweg	40 gezinnen

De Begoniastraat, Bosdrift, Diamantstraat, Dahliastreet, Egelantierstraat, Eikbosserweg, Ericastraat, Faisantenstraat, Geuzenweg, Hoge Larenseweg, Leegewaterstraat, Nieuweg, Pauwenstraat, Tulpstraat en de Violestraat telden tussen de tien en de veertig gezinnen. Daarnaast waren er nog straten, vooral in het Bloemenkwartier, waar één enkele diamantbewerker met zijn gezin woonde.

dito van een ander personeel, toespraak tot de jubilaris, enz. Nu kwam het tractement aan de beurt. Bolussen moesten het zijn: alle daar werkenden werden getraceerd. Des avonds werd het feest bij de jubilaris ten huize voortgezet. Dat het hem gegeven moge zijn deze dag nog jaaren te hedenken.

Kortere werkdagen en verbeterde reistijd

Eén van de op het congres van 1894 genomen besluiten betrof het streven naar een achturige werkdag. In 1910 had de A.N.D.B. al veel bereikt voor haar leden, de arbeidstijd was tot een redelijk aantal uren teruggebracht, de verdiensten waren verbeterd en er was een verplichtte schafttijd gekomen, mede waardoor ook de gezondheid van de diamantbewerkers verbeterde. Een achturige werkdag was echter nog niet bereikt. Wel werden er in het voorjaar van 1910 besprekingen gevoerd tussen de werkgevers en vertegenwoordigers van de werknemers, om tot verdere arbeidstijdverkorting te komen. Deze besprekingen leidden tot een voor die tijd zeer gunstige werkdag van $8\frac{1}{2}$ uur.

Op 10 oktober 1910 zou de nieuwe arbeidstijd worden ingevoerd. Er was echter een klein probleem voor de forenzen. De nieuwe arbeidstijd zou als gevolg van de bestaande treindienstregeling voor hen niet gunstig uitvallen. Er waren twee mogelijkheden: 's morgens de eerste trein nemen naar Amsterdam en daar dan wachten tot men aan het werk mocht gaan (dit zou de werkdag alleen langer maken en dat was juist niet de bedoeling) of men kon een trein later nemen, dan zou men te laat op het werk komen.

Door het hoofdbestuur van de A.N.D.B. werd een brief geschreven naar de H.IJ.S.M. waarin gevraagd werd om aanpassing van de nieuwe winter-dienstregeling door een extra trein vanuit Hilversum naar Amsterdam te laten rijden. De H.IJ.S.M. wilde eerst weten om hoeveel reizigers het zou gaan. Het hoofdbestuur plaatste in het *Weekblad* van 24 juni een oproep om zo tot inzicht te komen hoeveel diamantbewerkers gebruik zouden maken van de gunstige reis mogelijkheid:

Bondsleden te Bussum en Hilversum. Ons bestuur heeft bij de directie van de H.IJ.S.M. stappen gedaan om op

10 oktober a.s. (invoering $8\frac{1}{2}$ urige werkdag) een verandering in de treintoopt te verkrijgen, die de te Bussum en Hilversum wonende doch in Amsterdam werkende vakgenoten een gemakkelijker verbinding zal bezorgen, dan thans het geval is. De directie der H.IJ.S.M. is niet ongenegen in deze richting hare medewerking te verlenen, doch wenst daartoe te weten hoeveel personen bij de zaak betrokken zijn. Deshalve worden de betrokkenen uitgenodigd, binnen drie dagen na het verschijnen van dit blad daarvan kennis te geven aan de bondsvoorzitter.

Op basis van de reacties schreef de H.IJ.S.M. bereid te zijn om een trein om 6.54 uur van Hilversum te laten vertrekken. Deze zou om 7.04 uur van Naarden / Bussum vertrekken en om 7.30 uur te Amsterdam aankomen. Uit bovenstaande blijkt wel dat de A.N.D.B. over een tamelijk grote invloed beschikte.

Energieschaarste

Door de onrust op de wereldmarkt waren er na 1910 goede en slechte tijden voor de diamantindustrie in Amsterdam en Hilversum. Er was werk, maar niet altijd voor iedereen in voldoende mate. In 1916 verslechterde de toestand doordat de aanvoer van diamant en steenkolen (benodigd voor de motoren) stagneerde. Een besparing van ten minste 25% op het energiegebruik per bedrijf moest uitkomst bieden. Dat leidde in eerste instantie tot het inkorten van de schafttijden en het zoveel mogelijk concentreren van diamantbewerkers in grotere bestaande fabrieken. In 1917 werd door de regering een strak doorgevoerde bezuiniging verplicht gesteld. Fabrieken moesten toen ten minste 25% van de werktijden inleveren. Voor de diamantbewerkers leidde dit tot een verdere achteruitgang in de inkomsten.

Door het bestuur van de A.N.D.B. werd een commissie samengesteld die het besparen van energie moest bevorderen. De naam was *Commissie tot Regeling van het Kolen en Stroom verbruik*, later veranderd in *Commissie tot Concentratie in de Diamantindustrie*. Deze commissie deed het Rijks Kolendistributiebureau het voorstel om niet per fabriek maar voor de hele bedrijfstak de 25%-norm te berekenen. Dit zou het mogelijk maken om een beperkt aantal fabrieken voor 100% in gebruik te hou-

De slijpersbaas Hijman Daniël Sjouwerman, die de slijperij te Bussum overnam van H.M.A. Philippeau.

den. Het betekende wel dat van de ongeveer honderd fabrieken in Amsterdam nog maar 24 fabrieken open mochten blijven. In Hilversum waren dat maar twee fabrieken. De fabriek 'De Gijsbrecht' aan de Hortensiastraat en de fabriek 'Flora' aan de 2^e Nieuwstraat.

Door deze maatregel ontstond er een overschot aan diamantbewerkers die aangewezen waren op een uitkering van de A.N.D.B. Deze was niet voldoende om in het levensonderhoud te voorzien. Voor velen was dit reden om tijdelijk of definitief naar andersoortig werk om te zien. De besparing die werd bereikt in de diamantindustrie bedroeg door het ingrijpen van de A.N.D.B. 65% kolen, 43% stroom en 40% gas.

Na deze moeilijke tijd waren er in Hilversum nog maar enkele fabrieken die slijpwerk verrichtten. De meesten waren na het einde van de bezuinigingsperiode in 1918 niet weer in bedrijf gegaan maar werden verkocht en tot andere bedrijven omgebouwd. Het duurde tot circa 1935 voordat de laatste diamantfabriek zijn deuren sloot. Nadien waren er nog steeds diamantbewerkers in Hilversum woonachtig maar die werkten allen in Amsterdam, onder meer bij de firma I.J. Asscher, vaak met extra financiële steun van de Hilversumse en Rijks overheid.

Een diamantslijperij in Bussum

In de tweede helft van het jaar 1900 werd ook in Bussum een diamantslijperij opgericht. Dat het bij één bedrijf is gebleven kan verschillende oorzaken hebben. Ten eerste woonden er in Bussum bijna geen diamantbewerkers. Om toch een slijperij te starten die op voldoende vakkundig personeel kon rekenen moest deze wel de kritiek van de A.N.D.B. doorstaan en kon men dus geen geboycot of geroyceerd personeel aannemen. Ten tweede voerde het gemeentebestuur van Bussum in die tijd een strikt vestigingsbeleid voor bedrijven. Bussum moest een woondorp blijven met mooie woningen en vooral veel groen en parken.

De oprichter van de slijperij, J. Buijs, begon in een klein gebouwtje achter zijn woning aan de Melkweg 19, wat vanaf de straatzijde niet opviel. De slijperij bestond aanvankelijk uit ongeveer twaalf slijpmolens, aangedreven door een kleine stoommachine. De stoommachine die hij gebruikte voor de aandrijving was in het begin niet groot, daarvoor waren geen extra voorzieningen nodig. Dat alles maakte de vergunningverlening eenvoudiger.

Buijs was eerder dat jaar geboycot door de A.N.D.B. die daar op 6 april in het *Weekblad* mededeling van deed:

Verbod van werken. Het hoofdbestuur bericht hierbij, dat hij, met of voor de briljantslijpersbaas Jan Buijs, inclusief zijn personeel, werkzaam op de fabriek van Abbe te Amsterdam, van af heden niet gewerkt mag worden. Zij die dit besluit mochten overtreden, zullen voor de boycot worden voorgedragen. Waarvan publicatie in het 'Weekblad' zal geschieden. Het hoofdbestuur van de ANDB. Henri Polak, voorzitter. Jan A. van Zutphen, secretaris.

Dat was een duidelijk signaal aan Buijs. Door deze boycot werd het hem onmogelijk gemaakt nog slijpmolens te huren op een van de grote diamantfabrieken te Amsterdam om daar met zijn personeel te gaan werken. Wilde hij het diamantslijpen voortzetten dan moest hij zich wel buiten Amsterdam begeven. Buijs was waarschijnlijk lid van de Diamantslijpersvereniging St. Eduardus en kon zich niet verenigen met de socialistische opvattingen van de A.N.D.B. Hij vestigde zich op 24 augustus 1899 met zijn gezin in Bussum en richtte samen met de slijpersbaas H.M.A. Philippeau

De enige diamantslijperij te Bussum aan de Melkweg 19.

het bedrijfje op. Door de samenwerking met Buijs werd Philippeau door de A.N.D.B. ook meteen geboycot, evenals de diamantbewerkers die bij hen aan het werk gingen.

Buijs heeft niet lang van zijn diamantslijperij gebruik kunnen maken, hij overleed op 18 januari 1901. Na zijn overlijden verscheen in het *Weekblad* een waarschuwing tegen werknemers van het bedrijf:

Geboycotten. De lezers zullen zich herinneren, dat geruime tijd geleden het personeel van de baas Jan Buijs, toenmaals werkzaam op de fabriek van Abbe, inclusief de baas geboycot werden. Daarna stichtte de heer J. Buijs een fabriekje te Bussum, waar hij met zijn luijes ging werken. Buijs is nu een dezer dagen overleden. Dien ten gevolge is het niet onmogelijk, dat de geboycotten zullen trachten aan het werk te komen. Ten einde dat te beletten worden hier hunne namen gepubliceerd: H.A. Tieleman, Amsterdam; A. Rozenstrater, Amsterdam; H.F. de Fransche, Amsterdam; W.J. Jansen-Heitmeijer, Amsterdam; E. Schaefer, Hilversum; E. Wolf, Amsterdam; G. Nijenhuis, Amsterdam; H. Roos., Landstraat 16; J.A. Loohuis, Amsterdam. Het is verboden, voor, bij of met deze lieden te werken.

De aandacht van de A.N.D.B. bleef bij voortdurend gevestigd op de slijperij in Bussum, die nu onder leiding van Philippeau voortgezet werd, blijkens een bericht van 28 februari 1906:

Aankondiging van uitbreiding van de slijperij en de vraag naar meer personeel. De hr. Philippeau zal naar wij vernemen zijn slijperij te Bussum, tot circa zestig molens vergroten, dit als gevolg van de vele aanvragen die hij van slijpers ontvangt om op zijn fabriek molens te huren. Daartoe bestaat nu echter geen gelegenheid.

Personeel

Een uitbreiding van het aantal molens was inmiddels goed mogelijk. Het aantal diamantbewerkers dat in Bussum woonde was op 1 januari 1906 volgens het bevolkingsregister al gegroeid tot 32 (zeventien diamantslijpers, elf diamantbewerkers, drie diamantsnijders en een diamantsnijderster). Deze zullen niet allen in Bussum gewerkt hebben. In de slijperij aan de Melkweg werkten echter toch wel drie slij-

persbazen met hun personeel en daar waren vijftien slijpmolens voor nodig. De slijperij was inderdaad vergroot maar niet tot zestig molens. Waarschijnlijk is er eerst op het bestaande gebouw een verdieping gebouwd en werd later aan de zijkant nog een uitbreiding gerealiseerd. Door het stringente beleid van het gemeentebestuur van Bussum was een sterke vergroting van het bedrijf niet toegestaan. In een later stadium zijn er nog wel plannen geweest om aan de Landstraat een nieuwe slijperij op te richten voor zestig slijpmolens, met mogelijkheid voor uitbreiding tot honderd slijpmolens, maar die zijn niet verwezenlijkt.

Na aankondiging van de plannen om de bestaande diamantslijperij in 1906 te vergroten, volgde een toename van nieuw personeel. De druk van de A.N.D.B. was verminderd, men was tot inzicht gekomen dat samenwerking tot een beter resultaat zou leiden. Slijpersbazen / eigenwerkmakers konden onder eigen naam personeelsadvertenties plaatsen in het *Weekblad*. Uit de advertenties is op te maken welke mogelijkheden de slijperij bood en welk werk er geslepen werd:

Stoom-diamantslijperij te Bussum. Molens te huur 60 cent per dag. Centrale verwarming. Melkweg 19. Een versteller voor drie molens, klein briljant en achtkant.

Een bekwaam briljant-versteller. Voor vier á vijf molens 20-4 tot 120-4.

Drie of vier briljantslijpers en een versteller, 40-4 tot 100-4.

Gevaagd slijper/klover. voor Philippeau, Melkweg, Bussum.

Een briljantslijper om door een versteller meegenomen te worden. Sortering 80-4. Alle soorten fabrikaat.

Bekwaam klein versteller, loon gegavandeerd. Ook kleinslijpers kunnen geplaatst worden. Gaafwerk bij K. Fraaij, Berensteinlaan 43.

Het verloop onder het personeel was fors. In 1906 vestigden zich 25 nieuwe diamantbewerkers in Bussum. Van deze 25 vertrokken er in dezelfde periode weer dertien naar een andere plaats. Naast een onbekend aantal diamantbewerkers dat vanuit Amsterdam met de trein naar Bussum kwam om te werken, was er ook een behoorlijk aantal dat naar Bussum verhuisde maar in Amsterdam bleef werken.

In 1916 vertrok Philippeau naar Bloemendaal om daar in het gesticht Meerenburg ver-

pleegd te worden. De leiding werd overgenomen door de slijpersbaas Hijman Daniël Sjouwerman. Tot verdere uitbreiding van het bedrijf is het niet meer gekomen. Waarschijnlijk is het bedrijf tijdens of spoedig na de Eerste Wereldoorlog gesloten.

Bronnen

I.I.S.G. Amsterdam. *Het Weekblad. Orgaan van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkers Bond*; archief A.N.D.B.

Stadsarchief Naarden (SAN). Bevolkingsregister Bussum.

SAN. *De Gooi en Eemlander*.

Streekarchief Gooi en Vechtstreek te Hilversum (SAGV): Bevolkingsregister Hilversum.

SAGV. Dossiers vervallen bouwvergunningen Hilversum

SAGV. Dossiers vervallen Hinderwetvergunningen Hilversum.

Dienst Stadsontwikkeling gemeente Hilversum. Dossiers vigerende bouwvergunningen.

Wij in Hilversum. Uitgave gemeente Hilversum, 1969.

F. Leviticus & Henri Polak. *Encyclopedie der Diamantnijverheid*. (Haarlem 1908)

O. Montagne, Johan Winkler e.a. *Doctor Henri Polak. Van het vuur dat in hem brandde*. (Amsterdam 1948)

C.A. van der Velde. *De A.N.D.B. Een Overzicht van zijn ontstaan, ontwikkeling en betekenis*. (Amsterdam 1925)

Goois Museum

Wonen en werken in Hilversum, 1850-1960

gedeeltelijk vernieuwde permanente presentatie

vanaf 29 november 1997

De nieuwe presentatie in het Goois Museum toont het beeld van Hilversum in vijf thema's. Ieder thema is gekoppeld aan een karakteristieke periode in de tijdspanne 1850-1960. Eind negentiende eeuw was het agrarische uiterlijk van Hilversum nog wel aanwezig maar al lang niet meer in overeenstemming met de nijverheid die in de oude behuizing was ontstaan. De textielindustrie ontwikkelde zich explosief. Hierdoor veranderde het aanzien van Hilversum in een industriedorp. Hilversum, ook wel de tuin van Amsterdam genoemd, kwam in de tweede helft van de negentiende eeuw in trek als plaats om 'buiten' te gaan wonen. Rijke Amsterdammers lieten buitenhuizen en villa's bouwen. De aanleg van de spoorlijn in 1874 versnelde de industrialisatie en bracht nog meer Amsterdammers naar Hilversum. Het dorp groeide uit tot een forenzendorp. Met de komst en de groei van de omroep, vlak voor de Tweede Wereldoorlog, werd Hilversum omroepstad van Nederland.

De bezoeker kan onder andere zien hoe het wooncomfort van de arbeider verbeterde. Eind negentiende eeuw bewoonden meerdere families oude, onhygiënische boerderijen. De huisnijverheid vond plaats in de leefruimte. Fabrikanten en kerkelijke instanties bouwden woningen voor de allerarmsten, als vorm van liefdadigheid. Architect Dudok was bezig met het lot van de arbeider en bouwde in het begin van de twintigste eeuw voor hen goede, mooie woningen in gezellige buurten. De mensen kregen een huis met een tuintje en er werd 'groen' aangekocht zoals het Spanerswoud. Na de Tweede Wereldoorlog kwam er meer aandacht voor wooncomfort en hygië-

ne. Woningen werden toegerust met douche, toilet, wasgelegenheid en soms zelfs centrale verwarming.

Een korte, heldere diapresentatie toont aan het begin van de tentoonstelling de verandering van de vorm van Hilversum op plattegronden. Vervolgens wordt de bezoeker zigzaggend langs de panelen, de verrassingsvitрины en de thema-tafels 'door de tijd' geleid. De expositie geeft inzicht hoe Hilversum zich uitbreidde van 1850 tot 1960. Te zien is ook dat Hilversum daarbij verrijkt is met een keur aan architectuurstijlen. Verdeeld over vijf periodes worden de belangrijkste ontwikkelingen getoond met foto's, tekeningen, authentieke kaarten, plattegronden en reproducties. Objecten als modellen, drukwerk, Hilversumse producten, herinneringsmedailles en tal van andere voorwerpen illustreren naast de leestafels de verschillende perioden.

Engelenwerk

29 november 1997 t/m 15 maart 1998

In de tentoonstelling "Engelenwerk" wordt een beeld gegeven van de verschillende soorten engelen met hun taken en werkzaamheden. Engelen zijn de intermediair tussen God en de mens en komen in die rol, en in andere, voor in verhalen uit de bijbel en apocriefe geschriften. De tentoonstelling geeft een overzicht van verhalen waarin engelen een actieve rol spelen.

Engelen maken deel uit van een geloof en zijn een volksoverlevering. Het engelendom heeft een sterk hiërarchisch karakter. Deze hemelse hiërarchie is opgeschreven in de vijfde eeuw na Christus door een leerling van Paulus die zich voordeed als Dionysius de Arcopagiet. Hij onderscheidde negen soorten engelen waarvan het hoogste 'koor' het dichtst bij God staat en het laagste dichtst bij de mens. Het

In nomine Patris Amen. Raphael dicitur. Tu quoque si sapiens quod custodit Angelus ante te. Per praeceptum eius, utpote, etiam tu. Tu quoque calceas. Paterna subis. H. Elsheimer sculp.

Tobias met vis, begeleid door de engel. Gravure A. Goudt naar een tekening van H. Elsheimer, 1608.

systeem werd, door de Katholieke Kerk in West-Europa, eeuwen lang in kunst en literatuur aangehaald.

Over het uiterlijk van de engelen lopen de meningen sterk uiteen. Sommige engelen zijn rood afgebeeld vanwege hun vurige liefde voor God. Andere zijn blauw van kleur door de wijsheid van God die ze ontvangen en doorgeven aan lagere koren. Engelen uit het laagste koor zijn de boodschappers. Ondanks dat deze engelen eigenlijk geen vleugels no-

dig hebben, als gevolg van hun onstoffelijkheid bewegen zij zich zonder enige moeite, worden ze meestal wel met vleugels afgebeeld. Hogere engelen hebben twee tot zes vleugels. Ondanks dat engelen mannen nog vrouwen zijn, worden ze meestal afgebeeld als baardloze, blonde jongemannen.

Aan bod komen ook de 'gevalen engelen'. Deze rebellerende engelen zijn ooit de hemel uitgegooid. De tentoonstelling toont een prachtige verzameling verhalen, afbeeldingen kunstwerken en ander engelenwerk.

Uit de tijdschriften

"Baerne", Historische Kring "Baerne", jaargang 21, nummer 3, september 1997

Onder de titel **"Een Baarnse eend in een Eemdijkse bijt"** beschrijft J. Kruidenier de geschiedenis van een huisje, dat vroeger naast het logement Groeneveld stond en uiteindelijk aan de Eemdijk terecht kwam. Op het ogenblik ziet zijn toekomst er tamelijk rooskleurig uit.

Over het **"Landgoed Pijnenburg"** en zijn bewoners gaat een artikel van H. Bronkhorst. Dit landgoed heeft een rijke geschiedenis en er is reden tot vreugde dat huis, park en landgoed na meer dan drie eeuwen nog bestaan. Het, inmiddels vergrote huis, wordt sinds 1860 door de familie Insinger bewoond.

Mededelingenblad van de Historische Kring Blaricum, nummer 26, september 1997

Het **"Erfgooiersgeslacht de Graaf uit Blaricum"** geeft tien generaties weer over globaal driehonderd jaar. Inderdaad, een knappe studie, die veel genealogen zal interesseren.

Dan is er uit het kerkelijk archief van de St. Vitusparochie in Blaricum een gedeelte van het schoolarchief tevoorschijn gekomen. Daaruit heeft G.Th. Adema een overzicht van de geschiedenis van de 'Bernardusschool' samengesteld.

De Open Monumentendag 1997 had het thema "school als monument". Daarom is een fietstocht-route samengesteld die in de omgeving van Laren en Blaricum langs voorbeelden van openbare en bijzondere scholen gaat. Per fiets een klein uur, rustig lopend ruim twee uur. Tijdens de Open Monumentendag zelf is een kleine tentoonstelling ingericht over de Laarder en Blaricumse scholen.

Historische Kring "Bussum", Contactblad jaargang 13, nummer 2, september 1997

Ina de Beer schrijft over de **"De Bakkerij van Bremen, vier generaties vers"**. Wie dacht dat er over een bakkerij niet zoveel te vertellen zou zijn zal na lezing van dit artikel wel een wat andere indruk gekregen hebben. Maar of de dit jaar te verwachten vijfde generatie ook bakker zal worden, zal in de volgende eeuw pas blijken.

Henri van Wermeskerken was de zoon van de romanschrijfster Johanna van Woude ("Johan Wilhem Henri van Wermeskerken, 1882-1937"). M.J.A. van der Heide schrijft een uitvoerig artikel over de moeder, **Johanna van Woude, en over de zoon Van Wermeskerken**. Deze laatste schreef een vervolg op het *Hollands Binnenhuisje*, het succesnummer van zijn moeder. Maar ook op zijn eigen werk schreef hij een vervolg. Ook toneel schreef hij, dat hij dan liet volgen door een roman over hetzelfde onderwerp en onder dezelfde titel. Een grappige volgorde!

Historische Kring "Eemnes", jaargang 19, nummer 2, september 1997

"Korte geschiedenis van het geslacht Van Oostrum". Alweer een zeer lang artikel, dat ca. 1560 begint en tot op de huidige tijd doorloopt. Er is zelfs een familievereniging Oosterheem, te Bergen op Zoom, telefoonnummer: 0164-253205, voor ieder met de naam Van Oostrum, Oostrom, Oosterom en alle daarop lijkende namen!

Verder een reeks herinneringen; zo **"Oorlogsherinneringen"** van Joke Pot-van den Hurk; over de spiritusdrinker **"Henk de Bakker"**, door Chris Roodhart, geschreven met de medewerking van Mevrouw H. Ruizendaal-Schotsman; en tenslotte de serie **"Oud Eemnesser..."**, over het boerenleven in Eemnes vroeger en nu, door Henriët Liscajet.

Eigen Perk, uitgave van de Historische Kring "Albertus Perk", jaargang 17, nummer 3, september 1997

Dat de schrijver **Antoon Coolen** van 1920 tot 1938 in Hilversum heeft gewoond, is een minder bekend feit, waarover P. Timmer een aardig artikel schrijft. F.F.M. Repko vindt dat het karakter van de **Kerkbrink** hersteld moet worden. Albertus Perk heeft er vertrouwen in dat de herinrichting van het gehele gebied in goede handen is.

En had het "**Hof van Holland**" een voorloper in de Oude Torenstraat? Een interessante vraag die de heren H.J.Th. van der Voort en F.F.M. Repko trachten op te lossen. Het gebied houdt ze wel bezig! Van der Voort maakte een wandeling door de 18e-eeuwse Oude Torenstraat. Er is sinds de 18e eeuw veel veranderd. En dat brengt ons tenslotte op de **diamantslijperij "De Cullinan"**, en nog twee bedrijven (auteurs J.E. Lamme en C. van der Voort). Een bewogen geschiedenis van de Oude Torenstraat!

In de Gloriosa, Historische Kring "Ankeveen, 's-Graveland, Kortenhoef", jaargang 14, nummer 2, mei 1997

"Hoe een hek een tak ving. Een sprookje". Dit sprookje wordt verteld door niemand anders dan Frans Ernst Blaauij en hij schreef het in 1917. We zouden eerder een stoere paardenvertelling van hem verwachten, maar hij schreef het heus, zegt de auteur D. Buitenhuis.

Maar nu gaat deze laatste verder en verhaalt hoe een eikenboom een stuk rail tot zijn gevangene heeft gemaakt. Een stuk rail van de 's-Gravelandse paardentram nog wel! En wie het niet gelooft kan het bewijs zien in de verzameling historische voorwerpen in het gebouw van de Historische Kring.

Het vroegere "**Kortenhoefse poldergemeentehuis**", gebouwd in 1910, is het onderwerp van een artikel van J. Immerzeel, en is één van een reeks andere welke de inhoud van dit nummer vormen.

Historische Kring "Huizen", Huizer Kring Berichten, jaargang 18, nummer 3, september 1997

"Een halve eeuw geleden werd de stoomtram opgeheven". H. van der Hulst Pzn. schrijft dat het op 5 oktober 1997 vijftig jaar geleden was dat de tram zijn laatste rit door het Gooi maakte. Het onderwerp is tegenwoordig geliefd. En de schrijver geeft een goed overzicht van al het wel en wee van de tram, in het begin vooral van het wee! In 1993 maakte hij nog historische rijes, bijvoorbeeld van Hoorn naar Medemblik.

Verder in dit nummer "**Een kijkje achter de schermen bij de Klederdrachtgroep**" en "**Walm**", een verhaal in Huizer dialect van Aartje Kruijning-Teeuwissen, waarin u uw kennis van het Huizens kunt beoordelen.

Historische Kring Laren Noord-Holland, Kwartaalbericht, jaargang 16, nummer 61, september 1997

In de rubriek "**Het land van MAUVE**" geeft Karel Loeff een korte levensbeschrijving van de schilderes en schrijfster Wally Moes. Zij is niet zeer bekend, al is er een Wally Moesweg in Laren, maar ze heeft, naast minder belangrijke, ook zeer fraaie dingen geschilderd. Haar – later gecompileerde – "Dorpsvertellingen" en haar autobiografie "Heilig ongeduld" zijn het lezen zeker waard. Een aardig verhaal over "**De Gooische tram**" van Hilde Boef-Kelderman, heeft een persoonlijke kleur. Verder twee artikelen, één over de dorpsheerberg "**Het bonte paard**" (auteur A.H.F. de Boer) en het andere over restaurant "**De vrije Heere**"; juist de naam "De vrije Heere" geeft de auteur aanleiding tot een wat uitvoerige geschiedenis. (auteur B.J. Vos)

Historische Kring Loosdrecht, jaargang 24, nummer 114, september 1997

De kring bestaat 25 jaar en dat wordt terecht herdacht, want het gaat goed. Voorzitter Doets vermeldt dat de kring, naar het zich laat aanzien, één van de nieuwe bewoners van een multi-functioneel gebouw zal zijn: het leden-

aantal blijft stijgen en bedraagt nu 700.

In een uitvoerig artikel, waarin de levensloop van de jarige tot in de details verteld wordt, gaat J. Mol nader in op de zaak.

'Chine de commande' was een aparte groep exportporcelein, waarbij de voorstelling ontleend is aan westerse voorbeelden en dat ook voor de westerse markt is gemaakt. Wat voor moeilijkheden er zich daarbij konden voordoen beschrijft C.G. Boogaard. Vanaf het einde van de 17e eeuw zonden Engelse kooplieden prenten en tekeningen naar China om ze te laten uitvoeren in onderglazuur blauw. Maar soms leverde dat merkwaardige misverstanden op. (Drie Hollandse tafereelen op chinees porselein).

De Omroeper Historische Tijdschrift voor Naarden, jaargang 10, nummer 4, oktober 1997

"Het uitzicht van weleer. Speurtocht per verrekijker vanaf de Naardense toren in de jaren veertig." Bociend is wat C. Mulder hierover schrijft en laat zien aan de hand van een serie oude foto's. Mevrouw A.P. Kooyman-van Rossum schrijft over het vriendelijke huis **"De Nachtegaal"** bij Oud Valkeveen, dat in 1917 voor de componist Bernard Zweers (1854-1924) en zijn vrouw Dora Maria de Louw werd gebouwd. Sinds de laatste verkoop is het perceel in tweeën gedeeld.

Dit voorjaar werd de beheerder van de vesting opgeschrikt door een groot gat in het aardwerk van de borstwering van de rechter schouder van bastion Nieuw Molen. Bij de herstelwerkzaamheden werd een **wenteltrap blootgelegd die leidde naar de waterpoterne** uit de tijd van de aanleg van de vesting. Hierover schrijft David Kips.

Villa Amuda, Historische Kring Stad Muiden, jaargang 10, nummer 4, juni 1997

In dit nummer komt de genealogie van de familie Buitenweg aan de orde. De heer van Diest doet dit uitvoerig van één van de oudste, zo niet de oudste families van Muiden. Het gaat terug tot 1668, en reeds direct in het begin liep het slecht met zoon Pieter af; een

doodvonnis bij loting trof hem en nog een collega: "twee sullen trekken die met den koorde door den scherprechter sullen worden gestraft datter de doot op volgen". Een triest begin, maar de familie kwam het te boven en floreerde verder, tot op heden toe.

Verheugend is dat de kring nu inderdaad een eigen behuizing heeft, namelijk de Caponnière (de zogenaamde Puist) van het Muisenfort. Maar er moet nog een heleboel werk verzet worden (ook letterlijk) om de zaak aan te kleden.

Werinon, Historische Kring Nederhorst den Berg, nummer 25, maart 1997

Merkwaardig om te lezen in het artikel van Jan Baar **"Nederhorst den Berg zelfstandig"**, hoe de zucht tot samenvoeging van gemeenten en verandering van gemeentegrenzen een inheemse kwaal lijkt te zijn. Het begon al in 1811, toen bij Keizerlijk Decreet Nederhorst den Berg met Ankeveen en Nigtevecht een nieuwe bestuurs eenheid moest worden, met de naam Nederhorst den Berg. Eerst bij Noord-Holland horend, werd in 1814 het vergrote Nederhorst den Berg bij Utrecht gevoegd. En zo ging het door, tot 1968. (Hier eindigt het eerste deel van dit artikel.)

In een aardig stukje over **"Barmhartigheid aan de Hinderdam in de eerste helft van de 18e eeuw"** geeft Els N.G. van Damme uitvoerige gegevens over "Inkomsten en Uitgaven van de Diaconie". Zo wordt er gezorgd voor een rijglijf voor Aaltje Jans; en Griet Pieters kreeg geld voor haar kost bij de majoor van het Fort aan de Hinderdam; en wol "voor een boeselaar en de hempt, maar zal het zelf moeten spinnen".

"Van omwegen" (auteur Gerard Baar) gaat over sluiting van de brug, het maken van de dam en de daarop gevolgde demping van de Ree vaart. Een nog steeds actueel onderwerp?

Oktober 1997
M.W.J.

Actualiteiten

Genealogische Contactdag Midden-Nederland op 21 maart 1998 in de Scholengemeenschap Laar & Berg, Langsakker 4 te Laren. Openingstijden van 10 tot 16 uur, entree f 5,- inclusief program-mablad.

Op zaterdag 21 maart zal de vierde genealogische contactdag Midden-Nederland worden gehouden. Deze dag wordt georganiseerd door de afdelingen Amersfoort e.o., Gooi en Eemland en Utrecht van de Nederlandse Genealogische Vereniging.

Zoals gebruikelijk zullen er op deze contactdag weer zeer veel instellingen aanwezig zijn, zoals bijvoorbeeld de diverse archiefdiensten en een aantal historische verenigingen uit Midden-Nederland. Ook landelijke groepen zijn uitgenodigd, evenals een aantal familieverenigingen. U kunt ook rekenen op uitgebreide informatie over computergenealogie en de verzamelingen van de NGV. Verder is er een speciale stand waar beginnende genealogen informatie en advies kunnen krijgen over de aanpak van hun onderzoek. Tevens zal er een meeting-point worden ingericht waar mensen met gelijkgerichte belangstelling elkaar kunnen treffen. De heer Hoogendijk uit Leusden zal een lezing met dia's geven over familie- en gemeentewapens in de provincie Utrecht.

Informatie is te verkrijgen bij het secretariaat van de Stuurgroep Genealogische Contactdag Midden-Nederland
K.D. Reneman, Bangkokdreef 129, 3564 SJ Utrecht, telefoon 030-2610633.

Stichting Omgevingseducatie Gooi, Vecht- en Eemstreek

De Stichting Omgevingseducatie werkt momenteel hard aan de ontwikkeling van Streekreeks deel 4: Wonen, werken, mobiliteit (werktitel).

Vier auteurs, docenten die in de regio werkzaam zijn, schrijven het materiaal. Het thema wordt verdeeld in subthema's, zoals wonen, werken, verkeer, groenvoorzieningen en inrichting.

De leerlingen gaan met de onderzoeksoopdrachten de wijk van hun dorp of stad in. Ze gaan bronnen, beelden en informatie verzamelen bij musea, historische kringen, archieven, bedrijven enz. De historische kringen worden op de hoogte gehouden van de onderzoeksoopdrachten, zodat zij weten welke soort vragen zij kunnen verwachten van de docenten en leerlingen. In maart a.s. wordt het materiaal gepresenteerd. De historische kringen ontvangen daarvoor te zijner tijd een uitnodiging.

Stichting Omgevingseducatie Gooi, Vecht- en Eemstreek

Doel: –Jongeren betrekken bij hun eigen omgeving
–De integratie tussen CULTUUR en SCHOOL bevorderen

Hoe: –Lesmateriaal ontwikkelen samen met docenten en culturele instellingen

–De vraag van de scholen en het aanbod van de instellingen/bedrijven op elkaar afstemmen

–Kennismakingsbijeenkomsten en workshops voor docenten organiseren in of bij: musea, archieven, historische kringen, architectuurcentra en andere instellingen voor cultureel erfgoed

Beschikbaar:

Streekreeks deel 1 – prehistorie

deel 2 – ontwikkeling van steden en dorpen

deel 3 – verdedigingswerken

Het materiaal bestaat uit een dia-serie/video, een map met de docentenhandleiding, bronnenbrieven en een leerlingenwerkboekje. Met de "museumzegel" kunnen ze twee keer gratis een museum naar keuze bezoeken.

Het lesmateriaal is geschikt voor VBO/Mavo-Havo/VWO.

Informatie: Alice Geijssel, projectleider

Lieven de Kevlaan 41, 1222 LD Hilversum
tel/fax 035-6857598

Bestuur en redactie Tussen Vecht en Eem

Leden dagelijks bestuur

drs Maria W.J.L. Boersen (voorzitter)
A. Paulownalaan 5
1412 AK Naarden
035-6946926

T. Kruijmer-Vos (secretaris)
Botterstraat 7a
1271 XL Huizen
035-5251713

E.H. Bos (penningmeester)
Stargardlaan 10
1404 BD Bussum
035-6941382

P.J.C. Korver, Naarden, 035-6945242
L. Lankreyer-van Eijle, Eemnes, 035-5389198
drs K. Loell, Laren, 035-5380474
P.J. Timmer, Loosdrecht, 035-5823412

Het **algemeen bestuur** bestaat uit vertegenwoordigers van:

Historische kring "Baerne"
Historische kring Bussum
Historische kring Blaricum
Historische kring Eemnes
Historische kring "In de Gloriosa" Ankeveen, 's-Graveland, Kortenhoef
Hilversumse historische kring "Albertus Perk"
Historische kring Huizen
Historische kring Laren
Historische kring Loosdrecht
Historische kring Muiden
Stichting "Comite Oud Muiderberg"
Vereniging Werkgroep Vestingstad Naarden
Historische kring Nederhorst den Berg
Historische kring Weesp
Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, afdeling Naerdincklant
Streekarchief voor het Gooi en de Vechtstreek, Hilversum
Stads- en Streekarchief Naarden, Muiden, Bussum te Naarden
Stadsarchief Weesp
Vereniging Curtevenne, 's-Graveland
Vereniging van Vrienden van het Gooi
Dudok Stichting, Hilversum

Nederlandse Genealogische vereniging, afdeling Gooi en Eemland
Geologisch Museum Hofland, Laren
Stichting tot bevordering van de belangen van het Goois Museum, Hilversum
Stichting "Hilversum, Pas Op!"
Stichting Huizer Museum
Stichting Omgevingseducatie Gooi, Vecht- en Eemstreek
Werkgroep klederdrachten Eem en Gooiland
Singer Museum, Laren
Stichting Vrienden van het Nederlands Vestingmuseum, Naarden

Redactie

mw C.M. Abrahamse
Diependaalslaan 294
1215 KH Hilversum
035-6292646 (kantoor)

drs Maria W.J.L. Boersen
A. Paulownalaan 5
1412 AK Naarden
035-6946926

dr J.D.C. Branger
Postiljon 56
1251 TM Laren
035-5310823

D. Dekema
Drossaard 30
1412 NS Naarden
035-6940760

L.R. Huese-Rommerts (secretaris)
Van Gelderlaan 74
1215 SP Hilversum
035-6219279

dr P.H.D. Leupen
Burg, Lambooylaan 15
1217 LB Hilversum
035-6245704

E.E. van Mensch (voorzitter)
JHB Koekkoekstraat 26
1214 AD Hilversum
035-6292826 (kantoor), 035-6234913

Jan Baar (geb. 1941) is leraar aan een basisschool in Nederhorst den Berg. Studeerde MO-geschiedenis aan de Vrije Leergangen te Amsterdam. Bestuurslid van de Historische Kring Nederhorst den Berg. Auteur van *Nu, gij bouwt niet uit weelde*, rond de bouw van de rooms-katholieke kerk te Nederhorst den Berg (1990). Heeft verder onderzoek verricht naar de zandwinning en wasserijen in Nederhorst den Berg. Is woonachtig in Nederhorst den Berg.

Rob Hufen Hzn (geb. 1948) voorouders woonden tussen 1797 en 1903 te Naarden. Zij oefenden er het beroep uit van: 'schermmeester op de Hamburgerwegen', poortwachter, aannemer, gemeentebode, 'organist-directeur' van het zangkoor St. Vitus, e.d. Rob's naspeuringen brachten hem óók te Naarden en bij Henk Schaftenaar, in wiens *Omroeper* hij over de Hamburgerpostwagen en andere onderwerpen kon publiceren. Hij vervolgde dit in het *Deventer Jaarboek 1995* en dat van 1996 der Vlaamse vereniging 'Zan-nekin'.

Zijn dagelijks werk is hoofd verkoop onroerend goed bij een woningcorporatie te Utrecht.

dr Els N.G. Joosse-Van Damme (geb. 1931) is sedert 1991 emeritus hoogleraar in de Dieroecologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en heeft in dit vakgebied diverse publikaties op haar naam staan. Maakt sedert 1991 een studie van oude lokaties in Nederhorst den Berg, waarover verschillende artikelen zijn verschenen. Woont aan de Hinderdam in Nederhorst den Berg.

drs Karel Loeff (geb. 1969) is architectuur-historicus en is werkzaam aan het Monumenten Selectie Project van de Provincie Utrecht. Hij is bestuurslid van Tussen Vecht en Eem en tevens voorzitter van de Historische Kring Laren.

C.N.M. van der Voort (geb. 1934) voltooide in 1954 een grafische opleiding tot offsetdrukker en in 1958 tot leermeester-gezel offsetdrukker. Hij werkte als offsetdrukker bij een uitgeverij-drukkerij in Baarn. Hij verdiept zich al ruim vijftien jaar in de cultuur, kunst en geschiedenis van de joden in Nederland en geeft af en toe lezingen over verschillende aspecten van het joodse leven.

Rectificatie:

Door een fout bij het omzetten van de tekst zijn in het artikel van P. Leupen *Werinon, Wilibrod en Liudger* (TVE 15e jrg, nr. 3, september 1997) de noten weggefallen.

Pagina 154, noot 1: Dit artikel is een omgewerkte lezing, gehouden op 7 december 1995 voor de Historische Kring Nederhorst den Berg en vervolgens eerder geplaatst in *Werinon*, september 1996 nr 2, pp. 578-589.

Pagina 157, noot 2: Na afloop van de lezing attendeerde D.P. Blok mij er op dat in de Utrechtse goederenlijst sprake is van *Suegsna* (goederenlijst Werden: *Suersnon*), hetgeen ook gelezen kan worden als *Surgon* en niet als Zwesen. We hebben dan te maken met een onbekende plaats in Utrecht die in een oorkonde van 918-948 nog eenmaal voorkomt, zie: R.E. Künzel, D.P. Blok en J.M. Verhoef, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*, Amsterdam 1988, p. 335.

Verantwoording illustraties

Omslag:
coll. Goois Museum

Titelpagina:
coll. C.M. van der Voort

Voorwoord:
coll. Goois Museum

Tussen Naarden:
kopieën collectie auteur

Bovenlanders:
pag. 205 Alg. Rijksarchief, GF 91 - 148, OSK H50-1
pag. 207 CIU-IX BA2 - blad 14 kast 22, 14.73.07
pag. 209 E. Boeve, De Googelaars

Buitenplaats Overmeer:
1-3. kopieën coll. auteur
4. coll. Rijksmuseum Amsterdam nr. RP-T-1940-316
5. tekening auteur

A.J. Bakker:
kopieën coll. auteur naar foto's fam. Bakker

Diamantindustrie:
kopieën coll. auteur
pag. 238, 239 coll. M.J.M. Heijne, Bussum

Goois Museum:
coll. Museum Catharijneconvent, Utrecht

Uitgeverij Verloren ^B_V

MAAKT GESCHIEDENIS

Larenseweg 123 – 1221 CL Hilversum – ☎ 035-6859856 – ☎ 035-6836557

UITGEVER VAN DE NODIGE BOEKEN OVER HOLLAND, HILVERSUM
EN VELE ANDERE HISTORISCHE UITGAVEN. UIT DE CATALOGUS:

Gesticht in de duinen. De geschiedenis van de provinciale psychiatrische ziekenhuizen van Noord-Holland van 1849 tot 1994.

Redactie JOOST VIJSELAAR

320 blz., gebonden, geïllustreerd, ISBN 90-6550-541-5, f39,-/BF780

De provincie Noord-Holland was de enige provincie die zelf psychiatrische ziekenhuizen oprichtte en (tot 1994) beheerde: Meerenberg (1849, later omgedoopt tot Provinciaal Ziekenhuis Santpoort), Duin en Bosch (1909) en Medemblik (1923). In de geschiedenis van deze heel verschillende ziekenhuizen – voorloper Meerenberg, volger Duin en Bosch en achterblijver Medemblik – weerspiegelen zich de grote trends in de intramurale psychiatrie in Nederland.

De geschiedenis van de psychiatrie is er een van voortdurende spanning tussen therapeutisch optimisme en ont-nuchterende werkelijkheid, tussen geneesbaarheid en ongeneeslijkheid, tussen hooggestemde plannen en eeuwige tekorten aan geld en menskracht. Zij laat zien hoe de psychiatrische perspectieven op de verhouding tussen lichaam en geest, individu en samenleving per periode wisselen en hoe maatschappelijke en culturele ontwikkelingen hun stempel zetten op de visie op en de omgang met psychiatrische patiënten.

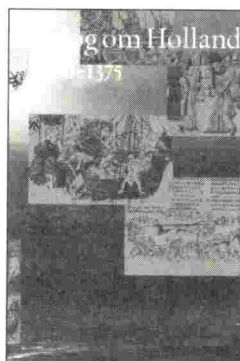
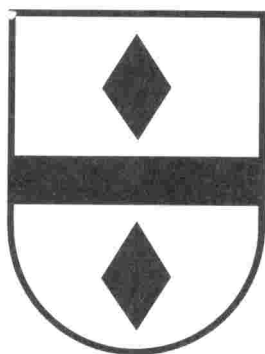
RONALD P. DE GRAAF, *Oorlog om Holland 1000-1375*

MSB 48, 494 blz., geïllustreerd, ISBN 90-6550-278-5, f69,-/BF1380

Op religieuze taferelen na, is op middeleeuwse miniaturen geen enkel onderwerp zo vaak afgebeeld als oorlog.

Ook in Holland kreeg men van hoog tot laag met oorlog te maken. Maar liefst acht van de ruim twintig graven en gravinnen die Holland tussen de 10e en de 14e eeuw bestuurden, vonden hierdoor de dood. Ondertussen groeide het graafschap, gestuwd door de motoriek van de krijg, uit tot het machtigste gewest van de Noordelijke Nederlanden.

De Graaf beschrijft in zijn bijzonder boeiende studie de oorlogen die om Holland gevoerd zijn tussen 1000 en 1375: de Stichtse conflicten, het conflict Zeeland bewester Schelde, de Westfriese guerilla, de slag bij Staveren en de Hollandse successie-oorlogen (de Loonse oorlog en de eerste fase van de Hoekse en Kabeljauwse Twisten). De Graaf analyseert de strijd op twee niveaus. Het eerste is dat van de *grand strategy*: het grote geheel van politieke, economische, sociale en mentale ontwikkelingen in middeleeuwse tijd en ruimte. Het tweede niveau is dat van de militaire strategie, de krijgsoperatie, de *combats*.

Uw boekhandelaar kan U informeren over onze uitgaven, ook over de Hilversumse geschiedenis. Als U dat wilt zetten wij U graag op onze verzendlijst.

